

MYRA VE LİMANI ANDRIAKE

KAZILAR BAŞLARKEN ÖN-DÜŞÜNCELER¹

NEVZAT ÇEVİK*

MYRA AND HER HARBOR ANDRIACE
Some Forethought as the Excavations Begin

Abstract

This article includes the evaluations, hypotheses, and descriptions about Myra which was a metropolis from the Classical to the Byzantine Age, and her harbor Andriace, which was an international commercial centre all along this history. As the excavations begin, it was aimed to present views and evaluations consisting surface observations, and examinations of the data at hand as well, before the excavations shed light upon these cities. Besides the archaeological value of the city of Myra in its being buried like Pompei, and the special research model developed to better understand this, the article also contains some new discoveries such as the early name of Myra being “Muri”, and the city having a goddess called Artemis Myrhh (Myrian Artemis) as a unique vegetation goddess. In the final section of the article, some special quotations from the early researchers who have worked in Myra and Andriace, which reflect their cultural and natural wealth, have been included along with some that reflect times of pillage of the European voyagers during the dark age of Anatolian archaeology.

Key Words: Myra, Andriace, Lycia, Excavation, Archaeology, Myrian Artemis.

Özet

Bu makalenin içeriği, Klasik Dönem’den Bizans Dönemi’ne kadar metropol olan Myra antik kenti ve uluslararası antik ticaret merkezi olan Limanı Andriake’ye ilişkin değerlendirmeler, öngörüler ve bu yerleşimlerin tanımlanmasından oluşmaktadır. Kazı ve araştırmalara başlarken, henüz kazılar kentleri aydınlatmadan önce yüzey gözlemleri ve eldeki verilerin incelenmesinden oluşan bakış ve özgün değerlendirmeler de sunulmak istenmiştir. Myra’nın “Pompei benzeri” örtülmüşlüğü’nün arkeolojik değeri ve bunu anlamak için geliştirilen yöntem yanında, Myra’nın erken adının “Muri” olması ve Myra Artemisi-Artemis Myrhh olarak özel bir vejetasyon tanrıçasına sahip olması gibi bazı ilk keşifler de anlatılmıştır. Makalenin sonunda da Myra ve Andriake’yi erken araştıranlardan, Myra’nın doğal ve kültürel zenginliğini ve özellikle Anadolu arkeolojisinin karanlık yıllarında Avrupalı araştırmacıların talan zamanlarını yansıtan bazı özel alıntılar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Myra, Andriake, Likya, Kazı, Arkeoloji, Myra Artemis’i.

1803’te L. Meyer,² 1811’de F. Beaufort,³ 1836’da C. Texier,⁴ 1840’ta C. Fellows,⁵ 1842’de T. A. B. Spratt–E. Forbes–E. Th. Daniel,⁶ 1884’te O. Benndorf ve G. Niemann’ın⁷ ve 1889’da E. Petersen ile F. von Luschan’ın⁸ erken incelemelerinin ardından, 1964-1968 yılları arasında J. Borchhard Myra ve çevresinde ilk kapsamlı arke-

olojik yüzey araştırmalarını yapar. Bu çalışma 1975’te yayımlanır.⁹ Th. Marksteiner 2004-2008 yıllarında Andriake yüzey araştırmalarını gerçekleştirir.¹⁰ G. Forstenpointer ise bölge için çok önemli olan murex üretimiyle ilgili arkeozoolojik bir çalışmayı 2004 yılında yapar. 1988’den itibaren de Y. Ötügen başkanlığında St. Nikolaos Kilisesi

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, F.E.F., Arkeoloji Bölümü, Antalya. Myra-Andriake Kazıları Başkanı. ncevik@akdeniz.edu.tr

kazıları sürdürülür.¹¹ Bu makalenin yazarı ise 1988'den itibaren çok sayıda ziyaretinin ardından 2000 yılında "Taşların İzinde Likya" kitabı için Myra ve Andriake'yi değerlendirdi.¹² Tüm kenti limanı ile birlikte kapsayan bütüncül arkeolojik kazı ve araştırmalar ise ilk kez 2009 yılında "Myra ve Limanı Andriake Kazıları" adıyla yazar tarafından başlatılır.¹³

Myra, Antalya'nın Demre ilçesinde, deniz ve kara yollarının buluştuğu Orta Likya'da, her dönemde Likya sanat ve kültürünü nitelikle temsil eden parlak bir metropoldür.¹⁴ Myra ve çevresi sadece kültür ve tarihiyle değil doğasıyla da özeldir.¹⁵ Bugün bataklık-göle dönüşmüş olan limanda 146 canlı türü yaşamaktadır. Bu faunal zenginliği Akdeniz floraları çevreler. Myra Denizi'nde batmış olan antik yerleşimleri kucaklayan masmavi

Kekova suları "en ak denizi" sunar. Antik Çağ'dan bugüne 1,5 m çöken bölgenin antik kentlerinin sahil yapılarını altına alan bu sular zengin ekosistemler denizidir. Kaya mezarlarının benzersiz görkemi Klasik Dönem'de Likya'nın en önemli birkaç yerleşiminden biri olduğunu göstermektedir. Klasik Dönem'in en önemli kentleri arasında sayılan Ksanthos, Pinara, Limyra ya da Tlos'ta bile Myra kaya mezarlarının nicelik ve niteliğinde mezarlar bulunmamaktadır. Yazıtlarda "Likya'nın Metropolis" olarak anılmaktadır. Myra kenti, Likya'nın baştanrı Apollon Syrios'un kehanet tapınağı ve kaynaklarda "Likya'nın en güzel tapınağı" olarak geçen Artemis Tapınağı ile Likya'nın tanrı ailesine ev sahipliği yapar. 11.500 kişi kapasiteli, bölgenin en büyük ve en nitelikli tiyatrosu, alüvyon altında gömülü kentin Roma Dönemi'nde bölgenin en büyük mer-

Resim 1: Myros Vadisi.

kezi olduğunu göstermektedir. Montesquieu'nun "antik dünyanın en mükemmeli" diye övdüğü Likya Birliği federal anayasasıyla yönetilen demokratik birlik¹⁶ içindeki önemli yerini, Strabon,¹⁷ "3 oy hakkına sahip en büyük 6 kentten biri" olarak belirtir. Bu durum, Myra'nın güçlü ekonomisi ve büyük metropol oluşundan kaynaklanan politik ve siyasi ayrıcalığını belgeler. Bölgenin en önemli limanı Andriake ve mükemmel sığınma olanakları sunan doğal limanı taçlandıran görkemli liman yapıları ile Antik Dönemlerde uluslararası bir ticaret merkezi ve asal bir uğraktır. Andriake kazılarında ele geçen bulguların çeşitliliği tam bir uluslararası kozmopolit yerleşim karakteri yansıtmaktadır. Aziz Nikolaos nedeniyle Hıristiyanlık hac merkezi ve İmparator Constantinus Porphyrogenitus'un tanımıyla, "Tanrı'nın hizmetkârı kudretli Nikolaos'un üç kez kutsanmış ve mür soluyan şehri"dir. Bugün de yıllık 500.000 turist sayısı ile bölgede rakipsiz bir kültür ve doğa turizmi merkezidir. Seracılık ve narenciye üretimiyle de tarımda önemli bir yer edinmiştir. Myros¹⁸ (Demre) Çayı'nın etkileyici-dev kanyondan taşıdığı 8 m yüksekliğe varan alüvyon dolgu altındaki saklı ve korunmuş haliyle de, Likya kültür ve tarihinin karanlıkta kalmış pek çok noktasını aydınlatma konusunda bilime çok şey katmaya aday olan bir tür "Pompeii"dir. Demre'nin farklı yerlerinde açılmış olan sulaşma kuyuları ve kanallarında, 4-5 m derinlikte ele geçen kalıntılar, bu "antik bilgi rezervuarı"nın zenginliğinden izler vermektedir. Dere yatağı ıslah çalışmalarında 3 m derinlikten ve soyulmamış halde iskeletler ve bulgularla birlikte bulunmuş olan 6 lahit¹⁹ veya bir tek kuyudan çıkan 6 adet yuvarlak altar alüvyon altında korunmuş "zengin varlık"tan iz vermektedir. Lahitlerin yanında bulunan köpek mezarı ve kremasyon ocakları alüvyon baskınlarının yok etmekten ziyade koruduğunu gösterirken, kenti kaplayan alüvyonun bazı kesimlerde 6 m'yi aştığını ve kentin sınırlarının ne kadar büyük

bir alanda yayıldığını da belgelemektedir. Alüvyona gömülmüşlüğü niteliği St. Nikolaos Kilisesi'nin çevresindeki 5,5 m yüksekliğindeki alüvyal dolgudan da anlaşılmaktadır.

Klasik Dönem'den Osmanlı'ya kadar her dönemde sığınmış kalesi, çok özel örnekleriyle kaya mezarları, tiyatro, hamam, nymphaion gibi yüzeyde görünen anıtsal kalıntılarıyla Myra, Likya denilince akla gelenleri en nitelikli örneklerle anlatır. Daha da önemlisi, 4-8 m yüksekliğindeki alüvyon örtünün altında saklanmış olan koca bir antik kentin görünenlerle karşılaştırılmayacak kadar şaşırtıcı bulgular vereceğini de müjdeler. Myros Çayı'nın taşıdığı yüksek alüvyonlara (**Res. 1**) gömülerek akıl almaz bir bilgi deposu olarak korunup saklanan Myra kentinin kalıntıları arkeolojide yanıtı karanlıkta kalmış pek çok soruyu aydınlatmak için güçlü bir adaydır. Katman katman çoğalmış olması beklenen ancak en son 13. yy baskınıyla²⁰ kente son darbeyi vurduğu anlaşılan bu alüvyon örtü (**Res. 2**) hem Likya arkeolojisi için hem de Anadolu ve Akdeniz için büyük bir şanstır. Bu şansın boyutları kazılar sonucu anlaşılacaktır. Bugün Demre'de gezginleri yönlendiren "Myra" levhası sadece tiyatroya götürmektedir. Arkeolojik Sit'in alan sınırları da, sadece tiyatro ve akropolü içermektedir. Yani, Myra'nın, sadece tiyatro ve arkasında yükselen akropol olduğu sanılmıştır. Yüzeydeki veriler ışığında yapılabilecek kolay bir arkeolojik gözlem tüm kentin durumu hakkında yeterli izler verecektir. Myra'nın bu özel/benzer-siz durumunu göz önüne alarak şartlarına uygun biçimde kurguladığımız araştırma yöntemi bu nedenle üç ana ayaktan oluşmaktadır: 1. Yüzeydeki tüm kalıntıların belirlenmesi, 2. Kuyu ve benzeri temeller açan Demrelilerin tanıklığına dayanan bilgileri derlemeye yönelik sözlü tarih çalışması (arkeolojik olmayan kazılardan elde edilen verilerin derlenmesine yönelik anket) sonuç-

ları, 3. Arkeojeofizik taramalar ve elde edilen tüm bilgilerin sayısal bir harita üzerinde detay bağlantılarıyla gösterilmesi-kaydedilmesi (CBS). Bu üçlü kurguya dayanan ve kazı yapmadan yer altındaki şehri öğrenmeyi hedefleyen bu çalışmalar devam etmektedir. Şu anda sahip olduğumuz bilgilerin ışığında bile Myra'nın, neredeyse bugünkü Demre yerleşiminin tamamının altındaki alüvyal dolgu içinde yayıldığını ve yoğun kentleşme alan sınırlarını genel hatlarıyla söyleyebilecek durumdayız (**Res. 2**). Bunun anlamı, antik kentin en az 2-3 km çapındaki bir alanda gizlendiğidir. Bu büyük kent alanının doğusundan akan Myros'un vadisinin kenarında 2,5 m derinlikte bulunan lahitler ve batı sınırında tapınak formulu anıt mezarlar Myra kentine gelen ve giden ana yolların güzergâhlarını göstermektedir. Tiyatro ile 1,5 km güneyde yer alan St. Niko-

laos Kilisesi arasında kentin kamu merkezinin olması beklenmektedir. Asıl merkezî yapı yoğunluğu da tiyatro ile hamam arasındaki alandadır. Akropol eteğinde bir yarımada gibi öne doğru uzayan kısımdaki kalıntı yoğunluğu alüvyon altında devam etmelidir. Nihayet, sel baskını sonucu genişleyen dere yatağının kıyılarında (okulun arkasında) ortaya çıkan *in situ* sütunlar ve başka kalıntılar bunu doğrulamaktadır. Tüm bunların ön gördürdüğü görünmez Myra'nın hayali, yaptığımız jeofizik çalışmalar ve arkeolojik kazılar sonucunda berraklaşacaktır. Sürpriz olmayacak tek şey ise büyük bir metropole ait kent ve yapı parçalarının ortaya çıkacak olmasıdır. Ve dolayısıyla Bean'in "*kent İ.S. 5. yy'dan sonra önem kazanır; tarihte de küçük bir rol üstlenmiştir*"²¹ değerlendirmesindeki gibi yanlışlıklara düşülmeyecektir. Bean de sanırım kalıntıların dilinden çok sadece ya-

Resim 2: Akropolden, tiyatro ve Demre.

ziya bakanlardandı. Yoksa muhteşem kaya mezarlarından yansıyan Klasik Dönem ve Likya'nın en büyük tiyatrosundan ve limanından yansıyan 'Roması'nın "önemsiz" olduğunu düşünemezdi.

"Myra kent adının Helen öncesi yer adlandırmaları içerisinde her hangi bir karşılığı henüz belgelenmemiştir". Bean, "Myra kent adının kökeni belirsizdir. Bilinmeyen bir Likya adının biçim değiştirmiş hali olabilir" der.²² Sadece bir küçük değini ile karşılaşılmaktadır: "Lykia B dilinde (Ksanthos steli 44c 40) geçen 'muri' sözcüğünün Myra yer adıyla aynı olma olasılığı söz konusudur".²³ Smyrna adının Myrrh ile ilişkisi, aynı ilişkinin Myra adı için de geçerli olabileceğini de düşündürmektedir. Olasılıkla Myra'ya ve sonra da Demre'ye dönüşmüş olabilecek "Myrrh" yer adı ünlü Myra yağının üretildiği mersin bitkisinden (*Commiphora myrrha*) gelmektedir. Kabuğundan Adonis'in doğduğu bitkidir mersin. Tanrıça Aphrodite'yi kışkandıracak kadar güzel olan Kıbrıs Kralı Kinyras'ın kızı Myrrha, tanrıça tarafından babasına aşık olmakla cezalandırılır. Gizlice koynuna girdiği için babası tarafından öldürülmek üzereyken Myrrha'nın yardımına tanrılar yetişir ve onu mersin ağacına dönüştürerek kurtarırlar. Ancak, babası Kinyras'tan hamiledir. Ve, mersin ağacına dönüştükten sonra kabukları arasından, gelmiş geçmiş en güzel insan olan Adonis'i doğurur. Bu mitoloji çok bu sahnesiyle sanata yansımıştır. Bu dünya güzeli kızın adı olan Myrrha ile mersin ağacı ve Myra'nın ve de Demre'nin ismi benzer olmalıdır. Daha da önemlisi vejetasyon tanrıçası Artemis ile özdeştir. Kazılardan çıkan mür yağı şişeleri, kilise çevresindeki yağ ışıkları ve hala bulunan mersin ağaçları, her dönemde kentin adına yansıyan en kesintisiz özelliğini sunar: Myrrh - Myra - da Myra (Demre). Neredeyse hiç değişmeksizin gelmiştir günümüze. İsim kaynağı, Adonis'in annesi güzeller güzeli Myrrha'ya da adını veren mersin bitkisidir.

Bugüne kadar bu basit benzerlik görülmemiştir ama Myrrh adının Likçe'deki yerel isim "Muri"den kaynaklandığı kolaylıkla düşünülebilir. Bunun en kesin kanıtı, Limyra'nın Likçe adının "Zemuri" olmasıdır. Myra'nın Likçe adının da Myrrh'in de kaynağı olan "Muri" gibi bir kelime olması beklenmelidir. Limyra = Myra, Zemuri = Muri (Zemuri-Limyra = Muri-Myra) eşleşmesi sanırım en doğru isim kaynağını açıkça göstermektedir. Aynı kaynaktan doğan "Lukka"nın, Eski Yunanca'da "Lykia" olarak değişmesi gibi. Yanıltıcı olmakla birlikte diğer bir isim kaynağı mür'dür (*Murex brandaris= imperial purple*). Andriake'de Antik Dönem boyunca üretildiğini ve satıldığını bildiğimiz kırmızı-mor renk maddesi de kentin adını çağrıştırır. Myra'daki yoğun varlığı, önemi ve cazibesi nedeniyle Myra'nın adı Murex'ten de gelseydi normal olurdu.

Myra tarihi, Bronz Çağı'ndan itibaren izlenebilen Lukka-Likya tarihine paralel gider. Myra tarihinin önemli anlarından bazıları şunlardır: İ.Ö. 3. bin yıllardaki Bronz Çağı yerleşimcilerinin varlığı; Gelidonya ve Uluburun batıkları ile Doğu Likya'da bulduğumuz verilerin doğruladığı, hem karada hem de denizdeki yaşamsal varlık; sahil yerleşimleri açısından Demir Çağı'nda şimdilik bir alacakaranlık; İ.Ö. 546'da Harpagos'la gelen Pers egemenliği; İ.Ö. 333'de Büyük İskender'in gelişiyile değişerek hızlanan kentleşme; İ.Ö. 197'de III. Antiokhos'un, Andriakos Çayı ağzındaki limandan girerek Myra'yı alması; İ.Ö. 168'de kurulan Likya Birliği'nde, Merkezî Likya temsilcisi olarak 3 oy hakkı ve ayrıcalığıyla bulunması; İ.Ö. 42'de Brutus'un, komutanı Lentulus Spinther'i para toplamak için Myra'ya göndermesi ve Spinther'in Andriake liman girişindeki zincirleri kırıp kenti işgal etmesi; İ.S. 18'de Germanicus ve karısı Agrippa'nın Myra ziyareti ve Andriake'ye heykellerinin dikilmesi; İ.S. 60 yılının Ekim ayında Aziz Paulus'un Kudüs'te yarattığı huzursuzluğun

Resim 3: Artemis Myrha. Kazı logosu.

hesabını vermek üzere Roma'ya giderken Andriake limanına ve ana kent Myra'ya uğraması; Nero Dönemi'nde gümrük yapılması ve bunun belgesi olarak limana dikilen ünlü yazıt; Traianus'un uluslararası bir li-

man yapımı için kararı; İ.S. 129'da Hadrianus adına Andriake liman yapılarının inşa edilmesi; İ.S. 142 depremi; İ.S. 2. yy'da "metropolis" unvanı alması; II. Theodosius (İ.S. 408-450) Dönemi'nde "Likya'nın başkenti" ilan edilmesi; bu tarihten itibaren bölgenin metropolisi olması, metropolitin makamı ve rezidansının Myra'da olması; Antik Dönem dinlerini yansıtan mimarlık ve heykeltıraşlık eserlerinin Hıristiyanlar tarafından tahribi; İ.S. 529 depremi; İ.S. 789'da Arap donanmasının Myra'ya saldırması; İ.S. 809'da Harun Reşid'in Myra'ya saldırması; İ.S. 1034'te Afrikalı Ziridlerin işgali; İ.S. 1147 yılında Türklerin Myra'ya gelişi; son başpiskopos Eustathios'un İ.S. 1174 yılında atandığı halde görevine başlamaması; 17. yy'da dinsel idarenin Myra'dan Meis Adası'na geçmesi; Osmanlı idaresi; 1923 Türkiye Cumhuriyeti Dönemi; Akropol eteğinde küçük bir köy olarak kurulan Demre'nin bugün 18.000 nüfuslu bir

Resim 4: 1915'de Demre (Lethaby).

ilçe haline gelmesi; 2009 arkeolojik kazıların başlaması...

Kentin politik ve ekonomik gücüne destek vermek isteyen ünlü Likya zenginleri en önemli yardımlarını Myra'ya yapmışlardır. Likya'nın en büyük kapitalisti ve *euergetes*'i olan Opramoas'tan da en büyük yardımı Myra almıştır: Opramoas İ.S. 142'deki büyük depremin yıktığı yapıların onarımı için 100.000, tiyatro yapımı için ...?, Eleuthera tapınağı ve exedra için ...?, gymnasion'un perystili ve diğer işler için 56.000, yağ için 12.000, altın kaplı Tykhopolis heykelinin onarımı için 10.000 dinar bağışlamıştır.²⁴ Oinoandalı *Lykiarkhes* Licinnius Longus 40.000 dinar, Kyaneaili zengin Iason ise kızı Lykia ile birlikte Myra'da stoa yapımı için 10.000 dinar, kayınpederi Polykharmos ile birlikte Myra tiyatrosu için 10.000 dinar yardım yapmıştır. Kent henüz kazılmadığı için Myralı zenginlerin neler yaptırdığını bilmiyoruz. Bunlar, sadece, diğer kentlerde bulunmuş yazıtlar aracılığıyla bildiğimiz Likya kentlerinden Myra'ya gelen yardımlardır. Bu bilgiler kente yapılan yardımları anlatmakla beraber asıl, alüvyonlar altında kalan gizli yapılardan hiç olmazsa bazılarının varlığını haber verdikleri için çok önemlidir: "Artemis Eleuthera Tapınağı", "Tykhopolis Heykeli", "Gymnasion", "Exedra", "Lykia Stoa'sı". Burada anılan "stoa"nın adını şimdiden ve de henüz bulmadan "Likya Stoa'sı" olarak vermemiz arkeolojik bir keyiftir. Çünkü stoa'yı kızı adına yaptıran Iason, bu yapıya kızının adını vermiş olmalıdır. Ayrıca antik kaynaklar, İ.S. 6. yy'da "Hagos Eirene Katedrali", "Piskoposluk Sarayı", "Dioskori Meydanı", "Leo Mahallesi", "Aziz Kallinike Kilisesi", Myralı Martyr Aziz "Kreskens Kilisesi" ve Myralı Martyr Aziz "Dioskorides Kilisesi"nin varlığını bildirmektedir.²⁵ Bizans Dönemi kenti Roma alt yapısına oturmuş olacağından, özellikle caddeler, meydanlar gibi kullanımı devam etmek zorunda olan alanlar ve yapılar varlıklarını sürdürmüş olmalıdır. Dolayısıyla

ortaya çıkacak olan Bizans katmanı Roma hakkında da önemli urbanistik bilgileri verecektir. Örneğin Dioskori Meydanı'nın tamamen Roma Dönemi meydanlarından biri olduğunu söylemek büyük bir öngörü olmayacaktır. Bu bilgiler, bugünlerde kapsamlı bir jeofizik projesiyle yer altını anlamaya çalıştığımız koca kentten minik izler verdiği ve beklentilerimizi biçimlendirmekte yardımcı olduğu için çok değerlidir.

Roma ve Bizans kent merkezi çoğunlukla alüvyon altında görünmez olmuştur. Bugün de, bin yılların alüvyon örtüsü seralar ve portakal bahçeleri ile süslenmiş ve antik kenti tamamen saklamıştır. Bu büyüklükteki bir kentte mutlaka bulunması gereken sütunlu cadde, agora, toplantı salonu, tapınaklar, konutlar ve nekropoller gibi çok sayıda yapıdan oluşmuş olması kaçınılmaz olan şehir şimdilik sadece imaj dünyamızda restitüe olabilmektedir. 150-160 yıl önce ilk kez kenti ziyaret eden Mayer (1800), Bedford ve Gandy (1812), Texier (1836), Fellows (1840), Ross (1844), Spratt-Forbes (1842), Colnaghi (1865), Lethaby (1915)²⁶ gibi erken gezginlerin notlarında ve çizimlerinde bugün görünmeyen bazı bilgiler de, görünmeyen kenti canlandırabilmemize yardımcı olmaktadır (**Res. 4**). Bu canlandırmadan çıkan en kötümser sonuç, komşu Limyra antik kentinin yakın benzeri bir yerleşim dokusudur. Akropol kayalığıyla, düzlükte yayılımıyla, bir metropol oluşuyla, Limyros Çayı'nın akışıyla biçimlendirdiği topografya ve taşıdığı alüvyonla, Limyros'un doğuya doğru yatak değiştirilmesiyle, tiyatrosunun konumu, kaya mezarları ve önlerindeki düzlükte yayılan sular içinde kalmış yapılarıyla ve de Phoinikous Limanı'yla ilişkisi açısından gerçekten Limyra, Myra'ya çok benzemektedir. Bu benzerlikler, Limyra'ya benzeyen, olasılıkla daha büyük ölçekte bir kent varlığının Myra için söz konusu olabileceğini düşündürmektedir. Çünkü, tiyatro, kaya mezarları, akropol, hamam gibi görü-

Resim 5: Akropol, hava fotoğrafı.

nen her kalıntı Limyra'daki benzerlerinden daha görkemlidir. Myra için, henüz hiçbir yol parçası görünmeden erken bir öngörümü paylaşmak isterim. Doğudan, Limyra'dan gelen ana yol, Myros'u (Demre Çayı) uzun bir köprüyle (olasılıkla Limyros'u geçen 300 m uzunluktaki köprüye benzer) geçtikten sonra akropol eteği yapılarının önünden geçerek bugünkü kavşak çevresinde ikiye ayrılmalıdır. Yollardan biri hamam ve St. Nikolaos Kilisesi üzerinden nymphasion'a ve oradan da Andriake'ye varmalıdır. İkinci yol ise doğudan gelip tiyatro önünden geçerek anıt mezarın olduğu Karabucak Mahallesi'nden Kyaneai güzergahına yönelmelidir. Yukarıda öngörülen iki ana aks arasında da pek çok cadde ve sokak bulunmalıdır. Kamu merkezi ise tiyatro ile hamam arasında yoğunlaşmalıdır. Alüvyonlar altında büyük bir Bizans metropolü çıkacaktır. Bizans katmanı altındaki Roma metropolüne ve erken dönemlere ait kalıntıların ise ne kadarının kaldığı Bizans Dönemi şehirciliğine bağlı olarak kazılınca görülecektir. Kilise çevresindeki kastron duvarlarındaki malzemenin tamamının Roma Dönemi yapılarından devşirme olduğu görülmektedir. Bu durum St. Nikolaos Kilisesi'nde de söz konusudur. Dolayısıyla, olasılıkla çoğunlukla tahrip olmuş bir Roma şehri söz konusu olabilir. Kilise çevresinde ise beklenen şehircilik, güneyden çok kuzeye doğru yapılaşmanın devam ettiği'dir.

Akropol ve Savunma Sistemi,²⁷ Myra'nın en çok gün ışığında olan kalıntılarıdır (**Res. 5**). Daha önce J. Borchhardt²⁸ ve Urs Peschlow²⁹ tarafından incelenmiştir. En erkeni akropolde olduğu saptanan yerleşim sonraki dönemlerde dağ sırasıyla deniz arasında kalan düzlükte gelişmiştir. Arkadaki dağ sıraları yerleşime kolay savunulabilir doğal bir şans vermiştir. Aristoteles'in "doğal fiziğin ideal konfigürasyonu" olarak tanımladığı ideal yerleşim şartlarını içermektedir.³⁰ Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinin metropolü düzlüktedir. Çevresini kuşatan yalçın dağlar ve önünde uzayan denizle doğal korumaya alınmıştır. Metropolü besleyen şans Myros Vadisi'nin dağlık bölgeyle kurduğu güçlü organik bağlantıyla çoğalmaktadır. Kara bağlantıları da bugün çoğunlukla izlenebildiği gibi, ayrıca *Miliarium Lyciae*'de de okunmaktadır.³¹ Strabon'a göre Myra akropolü denizden 20 *stadia* içerdedir.³² Bugün alüvyon dolgu nedeniyle bu mesafe artmıştır.

Kalıntılar Myra akropolünde Klasik Dönem'den itibaren Osmanlı'ya kadar her dönemde savunma yapısının (kale) bulunduğunu göstermektedir. Hellenistik Dönem ve sonrasındaki sur duvarı onarımları ve revizyonları kalenin yüzyıllar boyu aktif olarak kullanılmış olduğunu göstermektedir. Akropolde sur içinde görülen yapı ve yapı alanları içerisinde en önemlisi dikdörtgen

formlu oturma basamakları olan, ana kayadan oluşturulmuş erken yerleşimin toplanma yapısıdır. Yaklaşık 25x15 m ölçülerinde olan ve batı dar yönde basamaklarla inilen bu alanın kuzey kesimi oldukça nitelikli kaya işçiliğiyle biçimlendirilmiştir. Güney tarafında ise 3 basamaklı yapılanma görülmektedir. Hemen doğu yanında bir kaya mezarı bulunmaktadır. Aşağı kentle akropolü bağlayan antik yol bugün çoğunlukla izlenebilmektedir. Myra'da ticaretin gelişmesiyle ve bunun kente yansmasıyla birlikte akropol eteklerinden başlayan ve denize doğru yayılan bir genişleme söz konusudur. En geç İ.Ö. 4. yy'dan itibaren var olduğunu düşündüğümüz akropol savunma sisteminin bağlantıları akropol tepesinin güney eteklerinde de bulunmaktadır. Bu kalıntılar etekdeki erken Demre evleri arasında parça parça görülmektedir. Etekdeki kalıntılar aynı zamanda bu kesimdeki yerleşimle de ilgilidir.

Myra'nın extraurban savunma sistem ve yapılarının tamamı Hellenistik Dönem'e tarihlenmektedir. Myra'nın deniz tarafında asal savunma noktası Andriake limanıdır. Andriake'nin yüzeyde görünen kalıntıları kroki ve fotoğraflarla W. Wurster tarafından daha önce özetlenmiştir.³³ Andriake güney kentte tepe sırtı boyunca 200 m kadar uzanan sur duvarları ve kulelerinde duvar işçiliği izodondur. Yerleşimi çevrelemeyen ve hatta aynı hatta doğuya devam da etmeyen planlamasıyla anlamlandırmak zor gözükse de 4 kulenin de güneye deniz tarafına bakması ve sarnıç gibi yaşamsal ünitelerin liman-kent tarafında olması bu kesimde tek hatta bir savunma önlemi alındığını göstermektedir. Duvar tarihlenmesi zor olsa da savunma kalıntılarının İ.Ö. 4. yy'dan önceye gitmesi zor görünmektedir.

Myros Vadisi boyunca karasal ana ulaşım noktalarında, Beymelek'ten Gürses'e kadarki yakın alanda Myra'nın çevresini kuşatan sıkı bir güvenlik sistemini oluşturan kuleler –

garnizonlar bulunmaktadır. Korunma taktiklerine bağlı ilişkileri ve yapımlar stilleri bu savunma birimlerinin İ.Ö. 3.-2. yy'lar arasında yapıldığını göstermektedir. Bu kuleler aynı zamanda ve bir savunma ağının parçaları olarak inşa edilmiştir. Tehlike anlarında, birbirlerini gören bu kulelerden hızlı bir haberleşme ağının kurulduğu da anlaşılmaktadır.

Bizans Dönemi'ne gelindiğinde birçok yerleşimde olduğu gibi, Myra akropolünün de tekrar surlarla çevrilmiş olduğu görülmektedir. Nedeni Bizans Dönemi'nde korsanlar ve Arap akınları gibi büyük tehlikelerin varlığıdır. Osmanlı Dönemi'nde de yeniden revize edilerek kullanılmıştır. Bu dönemlerdeki savunma düzenlemeleri seramik ve diğer bulgularla da desteklenmektedir. Andriake savunma sisteminin varlık nedeni Hellenistik ve Roma dönemlerinde çok gelişen liman ticareti ve organizasyonunu koruma amaçlıdır. Çünkü varlık arttıkça, korsanlık ve diğer tehlikeler de buna paralel olarak artmaktadır. Kuleli-savunmalı çiftlikler de Myra çevresinde şehrin güvenliğini sağladığı gibi kırsaldaki tarım arazileri ve üretimi de korumaya yönelikti. Bu durum Likya'nın diğer bölgelerinde de gözlemlenmiştir.³⁴ Kentsel sur sisteminin yerleşim dışı bağlantıları olan bu güvenlik noktaları aynı zamanda haberleşmenin sağlanması için de kullanılmaktaydı.

Sonuçta savunma sisteminin varlık nedeni Myra'nın savunulması; teritoryal toprak egemenliğinin, yol ağının, tarımsal üretimin ve üretim alanlarını, ekonominin, ticaretin ve halkın korunmasıdır. Savunma sistemi ve yapılarıyla ilgili olarak gelecek yıllarda yapılacak araştırmalar bu konuları daha çok aydınlatacaktır.

İ.Ö. 5.-4. yy Myra'sının benzersiz **kaya mezarları** üç ana alanda toplanmıştır. Klasik Dönem nekropol organizasyonunun ve mezar inşa tekniklerinin tüm detaylarını verecek niteliktedir. Hem akropolden hem de

Resim 6: Nehir (Doğu) Nekropolü.

Resim 7: Deniz (Bati) Nekropolü.

aşağıdan çıkış yolları oluşturulmuştur. Tüm mezarlara kaya yüzündeki patikalarla ulaşım sağlanmıştır. Bu yollar bazen dar geçitler bazen de basamaklı çıkışlar biçimindedir. Tam bir ölüer kenti olarak kaya yüzünde bir yerleşim dokusu gibi eksiksiz bir planlama yapılmıştır. Karşidan bakıldığında bir yamaç yerleşimi duygusu verilmiştir: Klasik Dönem yamaç yerleşimi kaya mezarlarında yaşıyor gibidir. Dolayısıyla Likya kaya mezarlıkları sadece sivil mimarlıktaki ahşap yapı imitasyonu değil, aynı zamanda sivil bir yerleşim imitasyonudur. Ve, bugün olmayan sivil ahşap yapılar hakkında bilgi aktarmakla kalmaz, bugün bilemediğimiz Klasik Dönem sivil yerleşimleri hakkında da bilgi verirler. Çoğunlukla İ.Ö. 4. yy'ın ilk yarısına tarihlenirler. Batı Nekropolü (Deniz Nekropolü) (Res. 6), tiyatronun hemen batı yanındaki kayalıklarda düşey ve yatayda sıralanmış olan 47 mezardan oluşmaktadır. Güney Nekropolü Batı ve Doğu nekropolü arasındaki kayalıklardaki 11 kaya mezarından oluşur. Doğu Nekropolü ("Nehir Nekropolü") (Res. 7) ise 40 mezardan oluşmaktadır. Bu mezarlarda 13'ü Likçe, 10'u Eski Yunanca olmak üzere, toplam 23 yazıt bulunmaktadır. Birisi oldukça dokunaklıdır: "*Moskhos, Demetrios'un kızı Philiste'yi seviyor*".

Toplam 17 kabartma da kaya mezar dekorasyonları arasında çok önemli bir yer alan ve içerik-nitelikleriyle bölgede benzersiz olan eserlerdendir. Kabartmalar Likya Klasik Dönem kabartmalarının önemli bir grubunu oluşturur.³⁵ Hem Klasik Likya yontuculuk sanatının geldiği düzeyi hem de ölü gömme geleneklerini anlatmaları açısından özeldirler. Bu kabartmalar mezarların 7'sini süslemektedir. Kabartmalar genellikle İ.Ö. 4. yy'a tarihlenir. Özellikle ikisi, kabartmalarıyla tüm Likya'nın en etkileyici kaya mezarlarıdır. Tapınak cephe ilk mezar, mimariyle, bitkilerden çıkan tanrıça (Artemis/Myrrh) dizisiyle, aslan boğa kabartmalarıyla ve tam ortada betimlenen mezar sahi-

bi aile "fotoğrafiyla" muhteşemdir. Tanrıça figürü Myra sikkelerinde betimlenen kırların, doğanın, bitkilerin tanrıçası Artemis/Myrrh ile aynıdır. Kabartmada ve sikkede görünen figürün adını ilk kez bu makalede koymak gerekirse, "Tanrıça Myra"dır, "Myra Artemis'i"dir. Myra sikkelerinde Myra tanrıçası çok açık betimlenmiştir. Bir mersin ağacı (Myrrh) içinden çıkan tanrıça, Myra'ya adını veren mersin ağacının tam da özü olduğunu belgelemektedir. Geçmişte Myra'nın simgesi olan bu betim artık Myra-Andriake Kazılarının kurumsal simgesi olarak kesintisiz yerleşim "idolü" özelliğini tekrar kazanmıştır (Res. 3). İ.S. 4. yy başlarında, Hıristiyan bir imparatorun başa geçmesi ile birlikte yerel piskoposlar kötülüklerin kaynağını yok ettiklerine inanarak antik tapınakları ve heykelleri yok etmişlerdir. Ve ne yazık ki, "*Likya'nın en güzel Artemis Tapınağı*" da³⁶ olasılıkla Myra piskoposu tarafından temellerine kadar yıkılmış olabilir.

Likya için olağanüstü olan diğer kaya mezarı, Doğu Nekropolü'nde kayaya oyulmuştur. Ev tipindeki mezarın cephesinde 11 figür gerçek ölçülerde kayalara oyulmuştur. Bu nedenle halk doğal adını koymuştur: "Resimli Mezar" (Res. 8).³⁷ Ahşap sivil mimarlıktan esinlenen mezarların Likya'da tam bir ölü evi mantığıyla yapıldıklarını resimli mezar bir kez daha hem mimarisi hem de kabartmalarıyla bir arada göstermektedir. Mezarın ön alanının sol duvarında mezar beyi kline'de yatar pozisyonda verilmiş, karşı duvarda da eşi ve çocukları resmedilmiştir. Mezarın dış yüzündeki yanal kaya duvarlarından soldaki, kline'deki mezar beyine benzeyen bir erkek figürüdür: Bey, bu kez ayakta ve asasıyla başka bir pozda verilmiştir. Karşı duvardaki figürler diğer aile üyelerinin farklı "fotoğraflarından" oluşmaktadır. Mezar kabartmaları bir aile albümü gibidir. Mezar kabartmalarından bir genç erkek kabartması kesilerek Atina Ulusal Müzesi'ne

Resim 8: Nehir Nekropolü Resimli Mezar.

kaçırılmıştır. Klasik Dönem’de beyaz kaya yüzeyi ve kırmızı, sarı, mavi ve mor renklerle boyanmış halleriyle oldukça farklı, çok etkileyici bir görüntü sunmaktaydılar. Bugün bu renklerden kırmızı ve mavi kalabilmiştir. Likya’nın boyasıyla kalmış tek mezarını korumak için bir restorasyon projesi yapılmaktadır.

Kaya mezarlığında 4 mezar dışında tamamı tek odalı, ve 17’si de ön odalı düzenlenmiştir. Tapınak tipli 4 mezar dışındaki tüm mezarlar “ev tipi” mezarlardandır. Bunların içinde kayadan tamamen koparılmış bağımsız duran örnekler olduğu gibi, kayalığın içinde soyutlanmış olanlar da bulunmaktadır. Kaya mezarları ahşap mimariyi taklit eden imitasyon cepheleriyle geleneksel Likya Klasik Dönem mezarlarıdır. İç mimarileri ise “ev”in yatak odasını taklit eder. Çoğunlukla üç yataklıdır. Kaya mezarlarının orta ve üst sınıfın mezarları olduğu düşünüldüğünde ve buna kayalara mezar yapma gücü olmayan çoğunluk fakir halk eklendiğinde Klasik Dönem Myra’sının hayli kala-

balık bir Likya popülasyonu barındırdığı anlaşılmaktadır. Bu kalabalık Klasik Dönem nüfusunun seçkinleri korunaklı akropolde, geri kalan halk ise akropol eteklerinde, özellikle de ilk Demre’nin kurulduğu güney eteklerinde yaşamaktaydı. Bu kesimde köy evlerinin içlerinde ve aralarında sıkça görülen yapı kalıntıları bunu doğrular.

Myra’nın Roma ve Bizans dönemlerinde görkemli bir metropol olduğu bugün alüvyon dolgu üstünde kalan kısımları nedeniyle sadece birkaç yapıdan anlaşılabilir. Bunlar tiyatro, hamam, aqueductus ve nymphaion yanında St. Nikolaos Kilisesi çevresinde kazılar sonucu 4-5 m derinlikte ortaya çıkan kalıntılardır.

Tiyatro ile ilgili değiniler en erken Likya literatüründen itibaren görünür.³⁸ Altta 29, üstte 9 oturma basamak sırası 11.500 kişiye hizmet etmektedir (**Res. 9**): Likya’da daha kapasiteli yoktur. İ.S. 142’deki deprem sonrasında miktarı bilinmeyen bağış tiyatronun onarımı için Rhodiapolisli Opramoas ve Kyaneaili Iason tarafından kente yapılmıştır. Opramoas bu değerli yardımlarından dolayı Myra vatandaşı olarak onurlandırılmıştır. Myra tiyatrosu bölgenin en görkemli ve en nitelikli dekorasyona sahip tiyatrosudur; bu bakımdan benzersizdir. Hellenistik karakterde kayalık yamaca oturan cavea’nın ön ve yan kesimleri tamamen kemerli-tonozlu alt yapıya oturur. Hellenistik-Roma tipindedir. İlk yapım yılıyla ilgili belge olmamakla birlikte onarımların tarihleri bilinir: ilki 141 depremi sonrası onarım, ikincisi ise İ.S. 3. yy’ın ilk çeyreğindeki onarımdır. Aynı yüzyılda Roma tarzı oyunların gerçekleşebileceği biçimde bazı düzenlemeler yapılmıştır: 40 m çapındaki orkestranın çevresine parapetler yerleştirilmiştir. 62.00x 12,5 m ölçülerindeki 3 katlı sahne binası frizlerinde Tanrıça Eleuthera, Ganymedes, Zeus’un kartalı, Mithras, Medusa ve çok çeşitli masklar, syren ve menadlar tarafından ta-

şınan girlandlar gibi zengin kabartmalar ve dekorasyonla bezeli sahne binası çoğunlukla yıkılmış halde durmaktadır. Likya'da ilk kez sahne binasının dış yüzü de kabartmalarla bezelidir. 8 m yüksekliğinde alüvyon kaplanmış kentte, bugün, Antalya Müzesi'nin 1960'larda yaptığı çalışma sonucu tüm iç temizliği orkestra zeminine kadar yapılmış olduğu için görülebilen en büyük sivil bina tiyatrodur. Mimarisiyle gerçek bir Roma Çağı tiyatrosudur. Oturma sıralarını taşıyan tonozlar giriş çıkış için organize edilmişlerdir. Tiyatro'da bulunan yazıtlar kentin değişik yönlerine ilişkin bilgiler verir. Orkestra'daki yazıtta kentin ithalat-ihracat işlerinden kazandığı paradan Likya Birliği'ne 7000 dinar vergi ödediği yazar. Bu miktar en yüksek vergidir. Bu miktara en çok yaklaşan Kaunos bile 6.000 dinar vergi ödemektedir. Batı galerisi duvarında ise "gezici esnaf Gaius'un yeri" yazılıdır. Duvara kazınmış harfler, sessizce duran dev tiyatrosu

da bir zamanlar yapılan gösterilerde izleyicilere çerez satan satıcıdan sıcak sesler taşır. Başka biri ise resmi ve yazısıyla bir dilek içerir: Zafer Tanrıçası'nın figürü önünde, "kente şans getir ve sürekli galip ol" yazılıdır.

Böylesine bir metropolün elbette bir **Agorası**, hatta agora'ları da olmalıydı. Bugün herhangi bir yapı gözükmemesine karşın daha önce Borchhardt'ın da değindiği bazı öneriler bulunmaktadır.³⁹ Bu konuda yol gösterici en önemli belge 1837'de İngilizler'in yaptığı topografik kent planıdır. Tiyatronun güneyinde bulunan ve "Ağanın Evi" diye adlandırılan kare formlu büyük alan ve bugün hâlâ kalıntılarıyla izlenen St. Nikolaos Kilisesi'ni çevreleyen kastron'dur. Kastron'a dönüşen yapının Roma evresinden kalan duvar parçaları ve devşirme bloklar burada Roma Dönemi'nde de büyük bir yapı olduğunu düşündürmektedir. Spratt ve Forbes da her duvarı 274 m uzunlukta olan, güney ve doğusunda anıtsal kapıları bulunan kare

Resim 9: Tiyatro hava fotoğrafı.

planlı bir Roma çarşısından kalıntılar olabileceğini düşünürler.⁴⁰ L. Ross da buradaki kapıyı bir Roma takımın kalıntıları olarak tanımlar.⁴¹ 1854 Likya gezisini anlatan D. E. Colnaghi, St. Nikolaos Manastırı'nın Roma Dönemi'nden kalma kesme taşlarla örülü büyük kare bir yapı içinde yapılaştığını anlatır.⁴² "Colnagi agora" olarak tanımlanan bu alanın güneydeki ikili girişinin denize ve limana yönelik yapılmış olduğunu belirtir. Bugün St. Nikolaos Kilisesi'nin çevresini oluşturan bu büyük alan aslında Roma Dönemi'nde de kentin çarşı merkezi olmalıydı ki sonradan Bizans kastron'u ve içindeki diğer yapılar aynı yerde yapıldı. Halkın bahsettiği kiliseden tiyatroya giden "tünel" de büyük olasılıkla ana caddenin altındaki kanalizasyon olmalıdır. Tiyatroyla kilise meydanı arasında beklenen ana aks da buradaki çarşı bölgesini, sosyal merkezi biçimlendiren tiyatroya ulaşıyor olmalıydı.

Öteki alan ise tiyatronun doğusunda bir agora'nın varlığından iz veren sütun ve sütunlu bir revaka ait üst yapı elemanlarıdır. Diğer kentlerden alışlagelen şehirciliğe göre merkezi agora'nın tiyatronun yakınlarında bulunması beklenir. Bugün Alakent Mahallesi'nde bulunan bir sütun belki de Myra çarşısından kalan, görünürdeki tek yapı elemanıdır.

Roma Dönemi'ne ilişkin yer üstünde en çok görünen önemli yapılardan biri **hamam**dır.⁴³ (Res. 10) Tuğla ve harç kalınlıklarına göre Borchhardt İ.S. 3. yy'a, Farrington İ.S. 2. ya da 3. yy'a tarihler.⁴⁴ Bugün yol kenarında, seralar arasına sıkışmış olarak oldukça iyi korunmuş olan hamamın tüm bölümleri görünmese de görünen 5 odası tanımlanabilmektedir. Klasik Likya hamamı planına sahiptir. 3 dikdörtgen birim, uzunlamasına, yan yana sıralanmış ana yıkanma birimlerinin (*tepidarium-caldarium*) doğusu boyunca da hamamın asal odası uzanır. KD köşedeki küçük ilk oda apoditerium olmalıdır. Hamamın güney duvarı ortasında güçlü bir alt yapı üzerine hamamın su deposu (*castellum*) yerleştirilmiştir. Aynı yöndeki duvarların alt kesimlerinde praefurniumlar sağlam korunmuştur. Duvarlardaki izlerden hamamın alttan ve duvarlardan ısıtıldığı görülmektedir. Duvar örgüsü çoğunlukla tuğla-harç ağırlıklıdır. Myra hamamı planından çok inşaat malzemesiyle özeldir. Pür Roma tekniğinde, tamamen tuğlalarla örülen yeğane hamamdır. 3-4 m yüksekliğinde alüvyon kaplanmış olması yanında, tuğlanın sağlamlığı ve özellikle de devşirme malzeme olarak blok taş kadar uygun olmayışı yapının sağlam korunmuşluğundaki temel nedenlerdir. Jeofizik ölçümlere göre 3 m derinde hamam zemini ve altında da yaklaşık 1,5 m yüksekli-

Resim 10: Myra, hamam.

ğinde *hypocaustum* sistemi bulunmaktadır. Bundan başka, yazıtlar kentte aynı dönemde 2 hamam/gymnasium daha olduğunu göstermektedir. Bunlar Iason'un stoa eklediği hamam,⁴⁵ diğeri de Opramoas'ın exedra eklediği⁴⁶ hamamdır. Ancak bunların aynı hamam mı yoksa farklı hamamlar mı olup olmadığı açık değildir. Anlaşılan *Pax Romana* boyunca doruk yapan Likya'daki Roma şehirciliğinin önemli bir örneğini de Myra oluşturmaktadır.

Tanrının tekil anıldığı zamanların başlangıcından itibaren Likya'nın en ünlü ve önemli kenti Myra'dır. Bu dönemdeki ününü, Myralı **St. Nikolaos**'a borçludur. Aziz'in, öğretisini geliştirdiği ve ününü yayarak tüm yaşamını tamamladığı yer Myra'dır. İmparator Constantinus Dönemi'nde (İ.S. 324-337) de piskopos olarak görev yapmıştır. İ.S. 4. yy'da imparatorluğun dini olan Hıristiyanlık çok daha önceden bu bölgelerde uygulanmıştır. Sionlu Nikolaos'un martyriyon'u ziyareti ve Rosallia Günü'nde din adamlarını bir araya getiren *Synodos*'un Myra'da toplanmasıyla ünlenen Myra, o gün bu gündür turistlerin/hacıların ilgi odağı olmuş, kutsal bir merkez sayılmıştır. Mücizeleriyle ünlenen St. Nikolaos, geçmişte çocuklar, denizciler, tacirler ve bilim adamlarının koruyucusuyken, bugün tüm dara düşenlerin sığınağı olmaya devam etmektedir. Dara düşenlere gizlice verdiği yardımların, anlatıldıkça çoğalan öyküleri nedeniyle bugün dünyanın hemen her yerinde yılbaşında armağan veren Noel Baba olarak ünlenmiştir. Çocukları koruma/sevindirme, denizcileri kurtarma, kayıp eşyaları bulma, gelecekte bilgi verme gibi pek çok mucizesi anlatılagelir. Sanki eskiden medet umulan Önbilici, Işık Tanrı Apollon yok olmamış sadece adı değişmiştir. İnançlar değil inanılanın ve aracılarnın adı değişmiştir. Yaşarken Demre'den ayrılmayan Aziz'in ölüsünü, İsa'dan sonra 808'de Arap istilacılar yok etmek ister. Ancak başka bir rahibin mezarını dağıtırlar. 1087, Aziz'in naaşının gurbete

çıkma vaktidir. Bir grup İtalyan tüccar, Aziz'in, esasında bir Roma Çağı lahdi olan mezarını açar ve ağır kokulu mür içinde korunan kemikleri yağmalayıp götürürler. Giden kemiklerin mezarına geri dönmesi ve Aziz'in artık anavatanında huzur içinde yatması için Vatikan bir şeyler yapmalıdır. İ.S. 342'de, yaklaşık 70 yaşında Myra'da, anavatanında öldüğünde, mezarında gömülmek Aziz'in isteği/vasiyetidir. Buna her dinden herkes saygı duymalıdır.

Sahibi Mari'de yatan yalnız kalmış kilisenin⁴⁷ en erkeni İ.S. 5. yy başına kadar inen⁴⁸ birçok yapı evresi bulunmaktadır (**Res. 11**). 3 nefli kiliseye sonradan bir nef daha eklenmiştir. Kilise, Aziz'in yaşamını anlatan benzersiz freskolarıyla özeldir. Sahneler N. Çorağan Karakaya'nın cümlelerinde detaylıca işlenmiştir.⁴⁹ Prothesis mekânında bulunmasıyla şaşırtan "Havari Komünyonu" sahnesinde İsa ekmek-şarap dağıtmaktadır: Ekmek tarafındaki havarilerin önünde Petrus, şarap tarafındakilerin önünde de Paulus durmaktadır. Yahuda ise yine kendini sahneden dışlamış pozisyondadır. Freskolar stilleri ve ikonografileriyle İ.S. 11.-12. yy'lara aittir. Kilisenin güneyindeki mezar nişlerinde İsa'nı Doğuşu, Çarmıhta İsa, Anastasis, Göğe Çıkış ve Koimesis-Meryem'in Ölümü- sahnelerinden oluşan Beş Bayram sahnesi işlenmiştir. Kemer yüzlerinde ise St. Nikolaos'un yaşamını anlatan siklustan 15 sahne işlenmiştir: Bu benzersiz freskolar arasında yine N. Karakaya'nın tanımlamalarıyla "Deniz mucizeleri", "Üç komutan hapiste", "Aziz'in İmparator Konstantinos ve Vali Ablabius'un rüyalarına girmesi", "Üç komutan İmparator Konstantinos'un Önünde", "Üç komutanın Nikolaos'a teşekkürü", "Nikolaos'un Basileus'u Araplardan kurtarışı", "Nikolaos'un Demetrios'u boğulmaktan kurtarışı", "Aziz'in çocuğu olmayan bir aileye yardımı", "Aziz'in büyülü bir kişiyi iyileştirmesi" (**Res. 12**), "Üç bekar kızın öyküsü" bulunmaktadır.⁵⁰

Resim 11: St. Nikolaos Kilisesi.

İ.S. 808 ve 1034 yıllarında Araplar tarafından yapılan tahribat, 1043 yılında IX. Konstantinos Monomakhos tarafından onarılmıştır. Gördüğü onarımların yakın işçiliklerde olması orijinal binayı ayırtlamamızı güçleştirir. Mimarisinde kolay ayırt edilen en büyük değişiklik 1850 yıllarındandır: Rus Çariçesi Anna Galicia satın aldığı kilisede büyük çaplı bir onarım başlatır. Orijinal yapıya uymadığı hemen göze çarpan kubbe-lerin 1885'deki onarımda eklendiği kilise duvarındaki Rusça yazıtta anlatılmaktadır. Son 20 yıldır sürdürülen kilise kazıları Y. Ötüken tarafından tamamlanmıştır.⁵¹ Restorasyon işleri devam etmektedir.⁵²

Myra'nın içme suyu, vadi boyunca çoğunlukla ana kayaya oyulan kanalla getirilmiştir. Hamam ve de tüm kentin su ihtiyacını bu kanallar sağlamıştır. Aquaductus'la tamamlanan su kanalı Myra'dan Andriake'ye su taşımaktadır. Myra ve Andriake yol kavşağında bulunan "Nymphaion" bu suyolu

Resim 12: St. Nikolaos Kilisesi freskolarında aziz (N. Karakaya).

üzerindedir (**Res. 13**). Erken araştırmacı-
lardan sonra, 1915’de Lethaby’nin ziyareti
ardından, Borchhardt 1965 yılı çalışmaları-
nı 1975’te yayımladığında 2 sayfasını bu
anıtı ayırır. “Das Nymphaeum im Andria-
kos-Tal” başlığında ele aldığı yapı için
“Nymphaion –kaynak tapınağı– olduğunu
ve bir hamam yapısı olarak da kullanılmış
olabileceğini” belirtir.

2009 sezonuyla birlikte kazılmaya başlanan
yapı Sura-Andriake-Myra yolları kavşağında
bulunmaktadır. Burası bugün de Andriake
–Çayağzı/Kokaray–, Demre ve Kaş yolları
kavşağıdır. Sırtını kaya tepenin yamacına
dayayan yapı tam güneye –kavşağa– bak-
maktadır. Tamamen kesme taşlarla örülen
yapı arka ve alt kesimlerde ve tüm zeminde
ana kayaya oyulmuştur. Bugün özellikle ba-
tı kesimde kemerlerin üstüne kadar sağlam
korunmuştur. Tüm yapı 2 m ile 1,5 m ara-
sında yükseklikte alüvyon –mil– kaplan-
mıştır. Ve yapının farklı yerlerinden dışarıya
ıkan kaynak suları nedeniyle 1m zemin su-

yu içinde bulunmaktadır. Yaşlılarla yapılan
sözlü tarih araştırmalarından bu alüvyon
dolgunun son 60-70 yılda geldiği anlaşıl-
mıştır. Kazılar sonrasında bu veri doğrulan-
mış, açılan alanlarda zemine kadar inildiği
halde en küçük bir seramik parçası dahi bu-
lunamamıştır. Zemin suyu yüksekliği nede-
niyle, yeraltı kaynaklarının her bir yerden
ıkararak biriktirdiği sular doğal akışla gide-
mediğinden (denizden 1.46 m yükseklikte)
açılan her alan suyla tekrar dolmaktadır. Ka-
zılar sonucunda yapıya ilişkin ortaya çıkan
tanımlamalar şöyle sıralanabilir:

Kuzeybatı-güneydoğu yönünde konumlan-
mış 10.55 x 13.20 m ölçülerindeki ana/mer-
kezi mekan güneydoğu yönde bulunan 6.45
m genişliğindeki apsisle sonlanmaktadır.
Mekanın arka kesiminde ana kayaya oyulu,
0.90 m genişliğinde bir seki bulunmaktadır.
Ana mekanın arka duvarlarının çoğu kesimi
ve tüm zemin ana kayaya oyulmuştur. Me-
kanın doğu ve batı duvarları yan birimlerle
bağlantıları sağlayan açıklıkların dizildiği

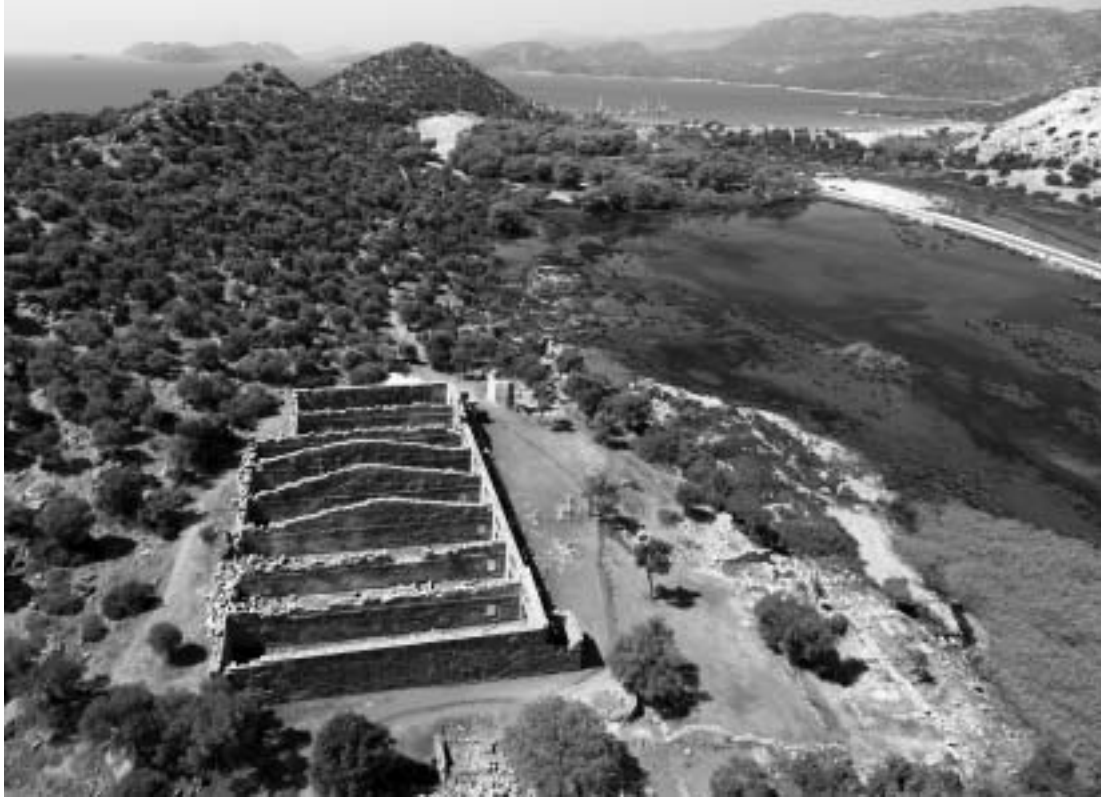

Resim 13: Nymphaion-termal hamam.

duvarlardır. Kapı ve kemer açıklıklarının üstlerinde 1.82 x 0.80 m ölçülerinde kemer bitimli, eşit aralıklı ve aynı ölçülerde nişler dizilidir. Duvarın güney yanında dizili 3 adet nişin yanında 4.5 m genişlikte anıtsal bir kemer üst yapıyı biçimlendirir. Kemerin kuzey yanında da bir adet niş bulunur. Bu durum karşı duvarda da tekrarlanır. Zemin-den kemer üstüne kadarki yükseklik 8.35 m'dir. Mekanın doğusunda iki kapıyla girilen küçük yan mekanlar vardır. Güneyde kalan kapı çift kanatlıdır ve duvarın güney içine giren kilit direklerinin yuvaları bulunmaktadır. Kuzey yanındaki diğer kapı ise tek kanatlıdır. En kuzeyde kalan kemerli geçenek ise doğu taraftaki havuza açılmaktadır.

Ana mekanın doğusunda kalan kesimde duvar 10.20 m doğuya doğru ilerlemektedir. Duvar boyunca 0.90 m eninde, ana kayaya oyulu bir seki bulunmaktadır. Bu duvar içe-

risinde 1.90 m eninde yarım yuvarlak bir aedicula kayaya oyulmuştur. Ana mekanın batı kesiminde, batı yan birimlerle geçenekleri sağlayan açıklıklar bulunmaktadır. Bu bölüm tüm yapıda olduğu gibi kesme taşlarla örülmüştür. 3.22 x 5.22 m ölçülerindeki birimde kazılar zemine kadar indirilemediği için fonksiyonuna ilişkin ayrı bir veri elde edilememiştir. Ancak burası yapının termal fonksiyonlarına hizmet edebilecek küçük bir birim olmalıdır. Ya da termal kaynak orijinalde bu kesimden akıyor olabilir. Buradan 2.40 m batıda sarnıç yer alır. Bugün Osmanlı üst yapısıyla izlenen sağlam korunmuş sarnıcın alt kesimi tamamen ana kayaya oyuludur. Sarnıcın ana kayaya oyulu alt yarısı nymphaion'la çağdaş ve ona ait bir rezervuardır. 4.80 x 8.70 m ölçülerindeki sarnıcın doğu ve kuzey duvarlarında su girişleri bulunmaktadır. Doğu duvarında da mü-

Resim 14: Andriake hava fotoğrafı, doğudan.

dahale/insan girişidir. Dikdörtgen sarnıç iki kubbe ile örtülüdür. Su toplama derinliği ortalama 5 m'dir. Ortadan bir ayakla taşınan iki kemer üst örtüyü taşımaktadır. Yapının birçok yerinde yarım bırakıldığına ilişkin pek çok iz tespit edilmiştir. Bunu belirtmek için erken olsa da, bu yapı belki de hiç kullanılmamıştır. Ancak bir termal hamam olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Andriake şansını korunaklı, denizden saklı, muhteşem doğal deniz girintisinden alır (**Res. 14**). Yaklaşık 10.000 yıl önce bir ada iken, 5000 yıl önceden itibaren karasal bağlantısı oluşmuş ve derin bir koy oluşmuştur. Andriakos ağzındaki bu koy, özellikle Roma Dönemi'nde ünlenen Andriake limanına dönüşmüştür. Sonradan nehrin taşıdığı alüvyonlarla bir iç göle dönüşüp kapanmıştır. En az 2000 yıllık bir liman kullanımının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Myra'nın liman mahallesi **Andriake**,⁵³ Akdeniz seferlerinin Likya ile buluştuğu ve Likya'nın dünyaya açıldığı bu nokta Akdeniz limanlar zincirinin önemli bir halkasıdır. Livius, Andriake'yi Güney Likya kentlerinden biri olarak anar.⁵⁴ Antiokheia-Roma hattı yanında İstanbul-Kıbrıs-Mısır hattının da önemli bir uğrağıdır. Akdeniz sahillerinin olasılıkla en yüksek kapasiteli uluslararası ticaret limanıdır. Hemen yanı başında bulunan Gelidonya Batığı (İ.Ö. 1200) ve Uluburun Batığı (İ.Ö. 1316) İ.Ö. 2. binden beri bu sahillerde uluslararası denizcilik faaliyetlerinin yapıldığını ve muhteşem doğal korunaklı yapısıyla Andriake'nin de Akdeniz'in deniz trafiğinde ve ticaretinde büyük rolü olduğunu göstermektedir. Doğudaki komşu kent Limyra'nın limanı Phoinikous (Finike) ve batıdaki komşu kent Antiphellos ve Patara gibi tüm Kekova sahil yerleşimleriyle de bölge içi bağlantıyı sağlar. Finike-Andriake limanları arasında bir tekne düzenli seferler yaparmış. Deniz yolu, zorlu dağ yolculuğuyla ancak ulaşılabilen komşu kentlere rahat bir ulaşım seçeneği sunar. Kent yönetimine ait olan deniz

taşımacılığına göz diken ve sık sık da ihlal eden korsan gemiciler için büyük cezalar konulmuştur.

Andriake ayrı ve bağımsız bir yerleşim değıdir. Myra'nın liman mahallesidir, bir *phlaie*'dir. Antik kentlerde alışılan tiyatro, toplantı salonu gibi kamusal yapıları içermez ve bu nedenle normal bir antik yerleşim urbanistiği göstermez. Andriake'nin arkeolojiye ve Likya bilimine katkısı çok özeldir. Çünkü Antik Dönem'de çok sayıda önemli-önemsiz liman yerleşimlerinin varlığı ve dokusu bilinmektedir. Ancak salt liman fonksiyonlarını karşılayan yapılardan oluşan ve sadece liman olan bir yerleşim, bilinmemektedir. Andriake, Roma Dönemi'nde ve öncesinde sadece limanlarda bulunan depolar, ticari alanlar ve ticari yapılardan oluşan dokusuyla ve bu dokunun nicelik ve nitelikte bölgenin en iyisi olmasıyla özel bir örnek sunmaktadır. Bizans Dönemi'nde ise liman fonksiyonlu kullanımın devam etmesi yanında sayısı artan konutlarla ve bu yoğunlaşmaya bağlı olarak yapılan 6 kiliseyle⁵⁵ küçük bir yerleşime dönüşmüştür. Liman yapıları dışındaki oluşum 6 kiliseden ve 1 sinagogdan görölse de, Andriake hiçbir zaman piskoposluk listelerinde anılmamıştır. Myra metropolisinin bir mahallesi olmaya devam etmektedir. Andriake'nin tarihi, tam bağılığı nedeniyle Myra ile paralel ve ortak gelişmiştir. Dolayısıyla en geç Klasik Dönem'den itibaren Myra'nın varlığına bağlı olarak Andriake limanının işlediği düşünülür. Ancak adının Skylaks'ın Portolanı'nda geçmemesi Klasik Dönem'deki varlığına kuşku düşürse de bu limanın Klasik Dönem'de kullanılmamış olması mümkün görünmemektedir. İ.Ö. 200 yıllarında Andriakos'un (Kokarçay) ağzında Andriake diye bir yerleşimin varlığı bilinmektedir. İ.Ö. 197'de Antiokheia (Antaya)'dan yola çıkan III. Antiokhos Ptolemaioslar'ın elinde bulunan yerleri alıp filosuyla Andriake'ye gelmiştir. III. Antiokhos daha önceden beri

kullanılmakta olan –bilinen– bir limana gelmiş olmalıdır. Bu nedenle tarihi kaynaklarda ilk kez adının anıldığı İ.Ö. 2. yy'da limanın kurulmuş olduğu söylenemez. Klasik Dönem'in görkemli kenti Myra'nın Klasik Dönem'den itibaren bu limanı kullanıyor olması beklenir. Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sinde adının geçmemesi 15. yy öncesinde limanın işlemez hale geldiğini düşündürmektedir. 1478'de Cem Sultan'ın gelişinden sonra kapanmış olduğu düşünülen Patara limanı ile aynı dönemlerde ömrünü tamamlamıştır.

Caesar'ın öldürülmesinden sonra, Roma Senatosu Brutus'u Girit Adası'na sürer. Brutus da güçlenmek üzere kentlere baskınlar düzenler. Hedefte Likya'nın metropollerini de vardır. Oinoanda gibi gönüllüce Brutus'tan yana olanların varlığı yanında, çoğunlukla gönülsüzce teslimiyetler yaşanır. Rodoslular gibi Likyalılar da Caesar'a olan saygılarından Brutus'a karşı cephe almışlar ve Nau-

krates liderliğinde ayaklanmışlardır. Ama, Ksanthos Vadisi'nde gerçekleşen bu direniş başarısız olur. Sikkeler üzerinde Brutus'un zaferini simgeleyen tropaion ve esir alınan Likyalılar vardır. Lentulus Spinther, Brutus adına, Ksanthos'u zorla, Patara'yı da teslimiyetle aldıktan sonra Myra'yı da işgale gelir. Asıl amaç Roma yönetimine karşı yardım toplamaktır. Spinther, liman ağzını kapatan zinciri kırıp donanmayla içeri girince Myra da artık direnemez ve işgale boyun eğer. Bir Brutus sikkесinin arka yüzünde, trophaion altında betimlenmiş olan iki gemi pruvasından biri Cassius'un Rodos işgalini, diğeri de Lentulus Spinther'in Myra-Andriake işgalini simgeler. Part Savaşı'ndan sonra Myra'ya gelip konaklayan İmparator Traianus Likya'nın bu noktasında büyük bir liman inşa edilmesi gerektiğine karar verir.⁵⁶ Bu plan ancak Hadrianus zamanında gerçekleştirilebilmiştir. Bizans Dönemi'nde liman yerleşimi boyutlarını aşmış bir kent yerleşimi karakterini kazanmıştır. Bu durum yerleşimin bo-

Resim 15: Andriake Granarium ve liman agorası.

yutlarını etkilemiş olsa da kentsel yapı zenginliğinde değişime yol açmaz.

Akdeniz sahillerinde sadece iki benzeri bulunan Andriake **Granarium**'unun (*Horrea Hadriani* - İmparatorluk Silosu) arkeolojide çok özel bir yeri vardır (**Res. 14-15**). 8 bölümden oluşan çok iyi korunmuş yapı 64,24 x 38,65 m ölçülerindedir. Duvar yükseklikleri 6.40 m.'dir. Toplam 2.307 m² alana oturan granarium'un kapalı bölümlerinin iç alanları toplamı 2.081 m²'dir. Ve her bölümün ayrı kapısı bulunduğu gibi, içerden her bölüm birbirine birer kapıyla bağlanmaktadır. Binanın iki yanında bekçi birimleri vardır. Andriake'ye özgü denilebilecek bir yapı malzemesi olarak arkeolojide ilk kez burada *murex harcı*'ndan bahsetmek gereklidir. Uzunca yazıt ve girişteki İmparator Hadrianus ve karısı Sabina'nın büstleri yapının İmparator Hadrianus'un III. Konsüllük dönemine denk geldiğini belgeler (İ.S. 129): "HORREA IMP. CAESARIS DIVI TRAIANI PARTHICI F. DIVI NERVAE NERONIS TRAIANI HADRIANI AVGVSTI COS. III."⁵⁷ Aynı kesimde büyük bir yazıt levhasının asıldığına dair izler vardır. Dördüncü kapının sol tarafında, Myra ve Arneai kentlerindeki "ölçümler" in nasıl yapılacağına ilişkin bir kararname bulunmaktadır. Buradaki yazıt Flavius Eutolmius Tatiyanus'un valiliğinde (İ.S. 388-392) yazdırılmıştır:⁵⁸ "Efendimin yönetimi sırasında ve her işinde derin hayranlık uyandıran pek ünlü ve pek haşmetli kutsal valilik makamlarının sahibi Flavius Eutolmius'un eyalet valiliği sırasında iki adet demir fragellium ve iki adet üç Augustia hacminde bakır Ksestes gönderilmek üzere imal edilmiş bulunmaktadır. Bunlardan 1 adet fragellium Myralıların metropolis'ine, diğeri ise Arneaelıların kentine verilecektir. Xestelerden biri Myra'ya diğeri ise Arneae'ya verilecek. Myralılara iki modius ve ayrıca iki adet hemimodius verilecek. İki adedini ise Arneaelılar alacak, bir adet hemimodius ise (sıvı ve katı malzemelerin) ölçü birimi zaman zaman kont-

rol etmek amacıyla eyalet valilerinin hizmetinde olmak üzere granarium'da muhafaza edilecektir". 7. bölümün cephesinde ise bir blok üzerinde granarium sorumlusu "Herakleon gördüğü rüya üzerine bunu adadı" yazmaktadır. Adadığı kabartmada Isis-Serapis ve Pluton ile griphon bulunmaktadır. Herakleon tarafından Isis'e adanmış bir adaktır. Anadolu'nun en büyük granarium'unun, daha küçük benzerlerini komşu kent Patara'da ve Kuzey Afrika'da Djemilla'da bulunmaktadır.⁵⁹ Detaylardaki farklar dışında, asıl fark, Patara'da granarium'un çevresinde başka herhangi bir liman yapısı ve savunma yapılarının bulunmamasıdır. Çünkü Patara limanındaki ticari hareket doğu yakadaki kent organizasyonu içine taşınmıştır. Granarium'da sadece depolama işlevinin karşılandığı anlaşılmaktadır. Andriake'de tüm bu limansal fonksiyonlar ana kent Myra'nın 5 km güneybatısında aynı organizasyonda gerçekleştirilmiştir.

İ.S. 2. yüzyılla birlikte Roma'nın erzak temin politikası değişmiştir. Artık belli noktalarda büyük toplama merkezleri yapılmakta ve buralardan Roma'ya büyük gemilerle sevkiyat yapılmaktaydı. Bu biriktirip taşıma işlemi nedeniyle İmparatorluk *horreum*'u denilen bu dev silolar yapılmıştı. *Hadrian horreum*'u yapılmadan önce Andriake limanında mutlaka liman yapıları ve depolarının varlığı beklenmelidir. Zaten yazılı belgeler bunu kanıtlamaktadır: Andriake liman caddesinde bulunmuş ve değerlendirilmiş olan 87 satırlık uzunca bir gümrük yazıtı, Likya limanlarındaki gümrük uygulamaları ve ticaret mallarına ilişkin bilgileri çarpıcı bir biçimde tümlenmektedir. Yazıtı çalışan B. Takmer,⁶⁰ Nero döneminde Eyalet Valisi olan Licinius Mucianus'un adının geçmesinden dolayı yazıtı İ.S. 60-63 yıllarına tarihlenmektedir. Likya'nın tek gümrük yazıtı, Roma limanları gümrük vergileri ve kurumsal sisteminin nasıl çalıştığını göstermektedir. Buna göre limana giren ve çıkan mallara ilişkin

vergileri Roma maliyesi adına Likya Birliği ve ilgili kent toplamaktaydı. Toplanan vergilerden de Roma'nın hakkı ödenmekteydi. Andriake limanındaki ticari trafiğin daha fazla olduğu en yüksek vergiyi ödemesinden anlaşılmaktadır. Bu limandan sevk edilen malların tam listesi çıkmasa da, yazıtta göre içlerinde, tahıl, purpur, katı katran, safran, zeytinyağı, şarap, incir ve balık bulunmaktaydı. Alım satımı hayli hareketli olan ve her bölgeden yüksek talep gelen köle ihracatında da Myra, Likya'nın en hareketli pazarydı. Anıtsal Andriake yazıtının bulunması gereken yer, denizden karaya çıkan herkesin hemen okuyabileceği liman agorası'nın önünde bulunan gümrük binasının önü olmalıdır. Bu yazıt bugün Antalya Müzesi'nde korunmaktadır.

Limanın çevresinde, liman yerleşimine ilişkin pek çok yapı kalıntısı bulunmaktadır. Bunların en önemlisi görkemli **liman agora-**

ası'dır (Res. 15). Ticaret limanının bu uluslararası alışveriş merkezi limana bakan ve ortadan açılan anıt kapısıyla girilmekte ve çevresini iki katlı mekanlar çevrelemekteydi. Limana bakan ön yüzü revaklı olan agora, Likya'nın bu en önemli limanında ticaret mekanları konusunda gelişmiş olanaklar sunuyordu.

Agora'nın ortasında yerin altındaki **sarnıcın** ölçüleri 23.62 x 12.09 m'dir (**Res. 16**), yüksekliği ise 7 m'den fazladır. Dikdörtgen planlı sarnıç, tamamı korunmuş olan 2 sırada 8'erden toplam 16 kemerle taşınmaktadır. Sarnıcın çörttenleri çoğunlukla güney kesimdedir. Çünkü yamaçlardan toplanan su bu yönde sarnıca dolabilmektedir. Bir oluk da kuzey yönden toplanan sular için bırakılmıştır. Büyük dikdörtgen taşlarla örtüldüğu için plakoma denilen sarnıç üst alanı agora'nın ortasında bir meydan merkezi oluşturmaktadır. Agora zemininden 40 cm

Resim 16: Plakoma altındaki sarnıç.

yüksekte bir “oturma alanı” da sunmaktadır. Plakaların üzerindeki izlerden bu kaplama zemin üzerinde bazı anıtların bulunduğu anlaşılmaktadır. Sarnıcın orijinal girişi ise batı yandan inen ve bugün bir kısmı korunmuş basamaklarla verilmiştir. Plakoma'nın güney ve batı yanlarında işlenmiş murex artıklarının yığınları görülmektedir. Hatırı sayılır bir renk maddesi üretimi-satışı olduğu, 300 m³'ü bulan bu yığınlardan rahatlıkla anlaşılmaktadır.⁶¹ Agora ile Granarium arasında İ.S. 6. yy'da yapılmış olan murex işliğinin artıklarının agora'ya yığılması agora'nın İ.S. 6. yy'dan sonra önceki fonksiyonda kullanılmadığını göstermektedir. Ayrıca agora mimari malzemelerinin 6. yy kiliselerinde kullanılmış olması da bu işlev kaybını doğrulamaktadır.

Agora'nın doğusunda ve kuzeyinde kalan, 200 m'den fazla uzayan büyük düzlük boş bırakılmışlığıyla dikkati çekmektedir. Liman yapılarının bunca sıkışık düzenine karşın Andriake'nin bu en uygun düzlüğündeki yapısızlığın nedeni buranın boş haliyle bir işlevi karşılamış olmasıdır. Granarium ve agora odaklı limanın karasal bağlantı yönünün doğu olması, bu taraftan gelmek zorunda olan kervanlara, konaklayabilmek ve yükleme-boşaltma işlerini görebilmek için böyle bir düzlüğün zorunlu olduğunu düşündürmektedir.

Deniz ve karadan alışverişe ve yolculuğa gelenlerin fazlalığı nedeniyle yapılmış olduğu anlaşılan iki **hamam**⁶² Andriake gibi bir limandan olağan beklenenlerdendir. İ.Ö. 30 yılında yapıldıkları düşünülen Büyük ve Küçük hamamlar oldukça iyi korunmuş durumdadırlar. Limanlarda bulunması gereken önemli bir kuruluş olarak genelevin de fonksiyon olarak liman hamamlarının içinde olması muhtemeldir. Limanın güney kısmında yamaçla liman caddesi arasındaki az eğimli alan boyunca sahil şeridinin tamamında yapılar sıralanmaktadır. Özellikle

granarium ve agora önünde yük indirip bindirmek için yanaşan gemilere hizmet etmiş olan liman/rıhtım caddesi kıyımın doğal formu boyunca ilerlemektedir. Özellikle granarium ve liman agorası önünde nitelikleşen bazı alanlarda cadde içeriye doğru alansal bir girinti yapıp genişlemektedir. Meydanın güney tarafında limandan gelenleri karşılayan iki anıta ilişkin podyumların kalıntıları bulunmaktadır. Podyumlara ait pek çok mimari blok yerlere dökülmüştür. Bunlar arasında Agrippa, Germanicus ve Gaius adları geçen 9 yazıt parçası bulunmuştur. Anlaşılan bu alan, heykellerle donatılmış nitelikli liman meydanlarından biridir. Liman boyunca olduğu gibi burada da yapı aralarında limanla granarium arasındaki yokuşu çıkan basamaklı sokaklar bulunmaktadır. Deniz koduyla karşılaştırmalı yaptığımız su düzeyi ölçümlerine göre liman caddesini su dışında görmemiz şimdilik olanaklı görünmemektedir. Ancak bir üst koddaki liman yapıları görülecek hale gelebilecektir.

Sinagog, 2009 kazı sezonu çalışmalarında büyük bir sürpriz bulgu olarak ortaya çıkmıştır (**Res. 17**). Bu önemli keşif bilim dünyasıyla paylaşmak üzere gecikmeden tarafımızdan yayımlanmıştır.⁶³ Yapı, *Horrea Hadriani*'nin batı köşesi önünde, limana (kuzeye) bakar biçimde konumlandırılmıştır. 3.90 m çapındaki apsisin bulunduğu ana odanın ölçüleri 7.25 x 5.08 m'dir. İki girişten biri kuzeyde, diğeri de batıdandır. Yapının batı bağlantısında bir oda daha bulunmaktadır. Sinagogdan toplam 282 parça eser/eser parçası ele geçmiştir. Bunların büyük çoğunluğu apsis dolgusundan ele geçmiş erken buluntulardır. En yoğun buluntu kümesi, çoğunlukla kandil ve kandil memelerinden oluşan Hellenistik seramiklerdir. Bunlardan siyah glazürlü komedi masklı kandil, kurbağa kabartmalı tabaklar, ilaç ve kozmetik kapları ve akıtma kanallı minik kap dikkat çeken buluntulardır. Çok sayıda yerel üretim terra sigillata tabak tüme yakın

ele geçmiştir. Kandillerden sadece 1'i Bizans Dönemi'nden, diğerleri ise Hellenistik Roma dönemlerindedir. 3 adet terra-cotta tanrıça figürünü ele geçmiştir. Cam eserlerin yoğunluğunu kadeh-kandil ve omurgalı kaseler oluşturmaktadır. En fazla kadeh-kandil sinagogun 2 numaralı odasından ele geçmiştir. 68 adet cam eser parçası, altın ve bronz takılar, spatula ve çuvaldızdan oluşan metal buluntular, fildişi ve kemikten spatula ve saplar yanında Eros gemma'lı altın yüzük ele geçen buluntular arasında dikkat çekenlerdir. Büyük çoğunlukla sinagogla ilgisi bulunmayan bu erken buluntular başka bir çalışmada ayrıca değerlendirilecektir. Apsis dolgusunda kullanılmış olan zengin buluntular Andriake'nin nasıl bir kozmopolit ticaret yerleşimi olduğuna dair önemli ipuçları verir niteliktedir. Asıl önemli bulgular ise si-

Resim 17: Sinagog hava fotoğrafı.

nağolla aynı döneme ve doğrudan yapıya ait taş eserler ve eser parçalarıdır. Bu çalışmada irdeleneceklerdir. Eserlerin etüdüklük olanları halen Myra-Andriake kazıları deposunda korunmaktadır. Müzeliik olanlar Antalya Müzesi'ne teslim edilmiştir. Bunlardan en önemlisi olan sağlam menora levhası Antalya Müzesi teşhir salonundaki özel yerinde sergiye alınmıştır. Şimdilik Antalya Müzesi'nin yegane Yahudi objesidir (**Res. 18**). Sinagog kazılarında ele geçen sikkelerin çoğunluğu Hellenistik Birlik sikkeleridir. Bunlar apsis dolgusu ve akıntı katmanları içinde bulunmuştur. Diğerlerinin bazıları tarihleme yol gösterici olabilir gibi görünmektedir. Sinagogun kuruluş dönemine yakın zamanlardan olan sikkeler I. Iustinianus (527-565), Phokas (602-610), II. Iustinus (565-578), II. Valentinianus 375-392 ve Galerius Valerius Maximianus (305-311) sikkeleridir. Burada en önemli konu sinagog öncesi malzemelerin dolgu olarak bulunduğu apsis çukurunda ele geçenlerdir. Bu çukurdaki en geç tarihli sikke sinagog için tarih sınırını apsisin yapıya eklenme tarihi olarak verecektir. Bu durumda apsis dolgusunda ele geçen en geç sikke II. Valentinianus sikkesidir (375-392). Oda içinde bulunanların (alt tarih sınırı veremeyecek olsa da) 6. yy'dan olmaları dikkate değerdir.⁶⁴

Ana odada iki sütun, iki sütun altlığı, iki korkuluk payesi, mimari bezemeli ve soffitli arşitrav parçaları ve biri düz, üçü figürlü olan dört adak levhasına ait parçalar ele geçmiştir. Ele geçen mimari elemanlar tamamlandığında, apsisin önünde iki sütunla oluşturulmuş bir aedicula ve sütunlar üzerinde de yan yana kandillerden oluşan menorah frizi bulunmaktadır. Menorah plakalarını taşıyan işlemeli mermer payeler ve küresel tepelikleri oda içinde ele geçmiştir. Apsisten yapının zemininde düşmüş ve kırılmış halde bulunan mermer levhalar üzerinde Musevi dininin bildik sembolleri bulunmaktadır. Menorah plakalarından biri tam, biri ya-

rımdır. Diğer plakadan da küçük bir parça ele geçmiştir. 87 x 44 m ölçülerinde, birinci sınıf işçilikli profilli bir mermer adak levhası tümlenebilmiştir: **(Res. 18)** Ortasında 7 kollu Musevi şamdanı (menorah), sağ yanında şofar ve sol yanında da lulav işlenmiştir. Üstündeki silmede de 3 satırlık yazıt vardır. Yazıtta, plakayı adayan kişilerin isimleri geçmektedir: Macedonius, Prokles, Romanus, Theodote ve Roma. Samuel'in oğlu Joshua ise bu isimler arasındaki tek İbrani adıdır. Bulunan üç ayrı yazıttan ikisinde "erini epi ton Israel (Barış İsrail'in üzerine olsun)" yazmaktadır. "Amen" ve "Şalom" gibi diğer dinsel ifadelerle de yazıt sonlandırılmıştır. Ele geçen üç yazıt genelde bilinen Eski Musevi adak yazıtlarıyla benzeşmektedir. Yapı ve mimari bezemeler sinagog kalıntılarının İ.S. 5. yy'dan olduğunu göstermektedir. Keşfin önemi şöyle özetlenebilir: Likya bölgesinde ilk kez Yahudi varlığına ilişkin tümçül bulgular ortaya çıkarılmıştır. Mimari, ikonografik ve yazılı kanıtlar bir arada ve *in situ* olarak ele geçmiştir. Likya kültür katmanlarına bir yenisi daha eklenmiştir. Bulgular, Hıristiyanlığın merkezi olan Myra'da ve üstelik de en baskın olduğu 5. yy'da, Bizans Dönemi dinsel/sosyal yapılanmasında Yahudi cemaatinin yerini ve erken varlığını açıkça anlatmaktadır. Sinagog hem limandaki küçük Yahudi topluluğuna hem de özellikle limana ticaret için gelen Musevilerin kullanmasına yönelik bir liman sinagogudur. Yahudi varlığının bu dönemde Likya'nın en önemli uluslararası ticaret merkezi olan Myra'nın limanında (Andriake'de) keşfedilmiş olması tüccar karakterli Yahudi halkı için tesadüf de değildir. Asıl Yahudi topluluğunun da ana kent Myra'da yaşamış olması beklentilerimiz arasındadır.

Andriake'nin Myra'ya ait bir ticaret merkezi limanı olduğu gibi, Sura da, Myra'nın Apollon kehanet merkezidir.⁶⁵ **(Res. 19)** Tıpkı Letoon'un Ksanthos'un kült merkezi olduğu gibi. Likya'nın en büyük lahdi önündeki

kült alanının kaya duvarlarında bulunan kabartma steller üzerinde Apollon Surios rahiplerinin listesi sıralanmıştır. Andriake limanı ile bakışan derin vadideki Apollon kaynak tapınağı ve kilise, ziyaretçileri geçmişin büyüğü günlerine taşır. 13,70 x 7,20 m ölçülerindeki podyum üzerinde 13,0 x 6,0 m boyutlarında ve Dor düzenindeki kehanet tapınağının iç duvarlarında bağış yapanların listesi yer alır. Ancak bu bağışların Apollon'a değil de at binici tanrı Sozon'a yapılmış olması dikkati çeker. Tapınak yanında kehanetle ilgili bir kalıntı şimdilik gözükmesine de, antik kaynaklarda kehanetle il-

Resim 18: Menorah levhası.

gili ayrıntılı anlatımlar vardır: Plutarkhos, “Lykia’da, Myra yolundaki Sura’da, diğer insanların kuşla yaptıkları profesyonel sistemi, balıkların dönüşlerine, kaçışlarına ve kovalamacalarına bakıp bunlardan ilahi sonuçlar çıkararak yaptıklarını duydum” der.⁶⁶ Plinius ise şöyle anlatır: “Myra’da Curium denilen Apollo kaynak koruluğunda balıklar üç kez flütle çağrılır ve kehanette bulunmak için gelirlerdi. Balık eti koparsa bu mutlu bir haber demektir”.⁶⁷ Aynı yere kurulan Bizans kilisesi ile tapınım merkezi Orta Çağ’a kadar da ününü korumuştur. Önbilicilik görevini de Hıristiyanlıkla birlikte St. Nikolaos yüklenmiştir. Vadide yapmayı planladığımız “Apollon Tapınağı Kurtarma Projesi” ile kehanetle ilgili bilinmeyenlerin gün yüzüne çıkması umulmaktadır.

Myra ve Limanı Andriake 2009 yılında kazılmaya başlamış ve kapsamlı bir araştırma programı devreye girmiştir. Kazıların ilk yılında 1 workshop, 1 panel, 1 sempozyum, 2 sergi ve 2 klasik konser kazı başkanlığı tarafından düzenlenmiştir. Bu yolla da daha

Resim 19: Apollon Önbilicilik Tapınağı

başlangıçta halkı ve yetkilileri tam bilgilendirmek, arkeolojik ve kültürel çabalarımızda bilimin ve korumanın içinde, yanımızda olmalarını sağlamak amaçlanmıştır. Uluslararası ticaret merkezi olan limanı, kehanet merkezi olan Apollon Tapınağı, Roma Dönemi metropolünü özetleyen benzersiz tiyatrosu, Myra’nın dünyaca ünlü simgesi olan Klasik Dönem kaya mezarları ve St. Nikolaos’u ve daha pek çok özel yanıyla kazılmadan bile bölge arkeolojisine/Likya ile ilgili bilgilerimize büyük katkılar sağlamıştır. Yüzeyle görünenlerin bile akıl almaz zenginliği, en az 2-3 km çapında ve 8 m yüksekliğe ulaşan derin alüvyon altında gizlenen kentin asıl büyük kısmının neler kazanacağını düşünmek bile büyük heyecan vermektedir. 2009 yılında henüz başlayan kazılar ilerledikçe bilimsel sürprizler yaşanması ve Likya’nın karanlıkta kalmış kısımlarının daha çok aydınlanması umulmaktadır.

Myra hakkında ve kazılar henüz başlamışken yazdığım bu ilk toplu bakış makalesini, Myra ve çevresini hem kalıntı hem de yaşam açısından geçmişle bugünün şartlarını karşılaştırma şansı veren ve en önemlisi, bilimden çok talan yılları olduğunu da hatırlatan **Myra araştırmacılarının cümlelerinden özel alıntılarla bitirmek isterim:**⁶⁸

“...Bu toprakların şimdiki yoksulluğu ve terk edilmişliği bir yana, sahip olduğu birçok antik dönem kalıntısı onun bir zamanlar antik dünyanın en kalabalık ve en bahtiyar bölgelerinden birisi olduğunu anlatır...” (William Martin Leake, 1800).

“Surların orasına burasına birkaç küçük top yerleştirilmişse de, sadece kendilerini ateşlemeye kalkışacak olanlara zarar verecekleri belli oluyor: Zaten ağa daha içerilerde yaşamakta olduğundan ve kıyıda birkaç perişan, harap damda barınanlar da yaz aylarında dağlara göç etmiş bulduklarından, artık buralarda savunulacak bir şey de yoktur” Sir Francis Beaufort, 1811 – 1812).

“Aziz Nicolaus hazretleri kilisede hemen öne çıkan bir figürdür. Aziz’in Anadolu’da Myra’daki türbesinden aldığım topraktan küçük bir miktarın şimdi yanımda bulunmaması ne yazık! Papaz için çok uygun bir armağan olabilirdi” (Charles Robert Cockerell, 1812, İtalya’da Mezzojuso adlı Arnavut köyünde).

“Aziz Nikolaos’un Myra’daki mezarı, sayısız hac yolculuğunun merkezi oldu, ve Osmanlılar da ona dualarında yer vermeyi ihmal etmediler. Bazı Latinler, gizlice Likya kıyısına gelerek Myra’da ve manastırda Müslümanların baskısından kimse kalmadığını anladıktan sonra St. Nikola’nın gömülü olduğu Syon Manastırı’na gelmişler ve orda mezarın bekçiliğini yapan inzivaya çekilmiş üç kişi bulmuşlar ve ‘Eski Roma’nın Papa’sı tarafından gönderildiklerini, orada gömülü olan şahsa yaraşır bir şekilde emniyet altına alınması amacıyla oradan taşınması için görevlendirildiklerini’ söyleyip, bunları kandırarak ve para vererek mermer lahdi kırıp açmışlardı. Lahdin içinde yine mermerden bir kavanoz bulmuşlar ve bunun yarısına kadar temiz, yağa benzer bir madde varmış. Kısacası iskeleti çok temiz bir sandığa koyarak 20 Nisan 1087 tarihinde oradan götürdüler” (M. Charles Texier, 1833 – 1834).

“İnsanların yeni gördükleri heyecan verici şeyleri daha önce gördüklerinin üzerine çıkarmasına sık rastlanır, ama dağların arasındaki bu geçidin içinden at ile yaptığım beş saatlik yolculuk boyunca İngiltere, Almanya, İsviçre, İtalya ve Yunanistan’da gördüğüm manzaraları aklıma getirdim, ve bunun üzerine söylemeliyim ki böylesi görkemli şekilde güzeli ve böylesi uzun süreni ile daha önce hiç karşılaşmadım. Burası binlerce ayak yüksekliğinde dağların arasında anlaşılabilir bir şekilde oluşmuş öylesi dar bir vadidir ki tabanında yalnızca içinden akan nehre yer vardır” (Sir Charles Fellows, 1838- 1843).

“HMS Beacon gemisi Likya kıyılarına 1842 yılının Ocak ayı başlarında, Ksanthos’ta Sir Charles Fellows tarafından keşfedilmiş olan

dikkate değer antik dönem kalıntılarını götürmek amacıyla geldi. Ocak ve Şubat ayları süresince tayfası, Ksanthos kalıntıları arasında kazı yapmakla, ve mermerleri almak için hazırlık yapmakla meşgul oldu...” (Thomas Abel B. Spratt, Edward Forbes, 1841 – 1842).

“... hiç şüphem yok ki, Fellows bu kabartmaları severek ve mutlulukla birçok Ksanthos kalıntısına tercih edecek ve onları Britanya Müzesi’ne götürmek isteyecektir” (Schönborn’un Berlin Kraliyet Müzesine yazısı).

“... (en azından) Gölbaşı kabartmalarının en gerekli olanlarının Berlin Kraliyet Müzesi’ne kazandırılması ...” (Berlin Kraliyet Müzesi’nin Schönborn’a yanıtı: Julius August Schönborn, 1841 – 1842).

“Geride bıraktığımız son kültür bölgesi olan Rhodos’un zirveleri ufukta kaybolup da, doğruca dilini ve geleneklerini bilmediğimiz ve güvenlik durumu hakkında iç açıcı olmayan duyumlar aldığımız karanlık ülkeye giderken, içim beklenti ve heyecan doluydu” (Otto Benndorf, 1881 – 1882).

“Myra’nın ünlü mezarlıklarında pek çok çeşit cepheli mezar bulunur; düz, bezeksiz kapı açıklıklarından, görkemli, kabartma ve boya bezeli tapınak cepheli mezarlara kadar, çoğunlukla da büyük olan mezarlar Likyalılara aittir” (Felix von Luschan, Eugen Petersen, 1881-1884).

“Çevre duvarlarındaki kabartmaları 10 yıl önce Benndorf tarafından Viyana’ya götürülen Gölbaşı heroonunda, ağaçların gölgesinde Giesshübel ve süt içilirken o günler anıldı ve şarkılar söylendi” (Ernst Krickle, 1892).

“Buralar, istikbal vaat eden çok önemli yerler...” (Ekrem Akurgal, 1957; Demre’deki evinde iki hafta kaldığı Yılmaz Bayraktaroğlu’ndan sözlü alıntı).

“25 yıllık keşiflerime baktığımda en zevkli yolculuklarımı Likya’da yaptığımı anımsıyorum. Bu ülke başka yerlerde dengi olmayan bir etkiye sahiptir. Manzara muhteşemdir. Ay ışığında

başka bir evren olur...” (George E. Bean, 1952 – 1966).

“Myra: Antik Dönem’de ve Bizans Dönemi’nde bir Likya Metropolü” (J. Borchhardt, 1964).

“İyi ki biz bazı kalıntıları götürmüşüz. Yoksa siz onları da tahrip ederdiniz. Viyana Müzesi’nde bulunan kabartmaların kopyalarını size verebiliriz” (J. Borchhardt III: Likya Sempozyumu’nda yaptığı kapanış konuşmasından).

“Tanrı ve insan bir olup Likya’yı yaratmış. İnsana boşluğu duvarlarla sınırlamak mekanlar yapmak düşmüş. İstemiş ki evinde kendisi, kamu binalarında yönetimi, tapınakta tanrısı, onurlansın. Tanrı da tüm bunlar için cömertçe malzeme sunmuş insanına: taş sunmuş, çamur sunmuş, ağaçların en iyisini sunmuş. Üstüne üstlük eksilmez ışık düşürmüş üstlerine. En mavi denizi de değdirmiş eteklerine. Tanrı ve insan bir olup Likya’yı yaratmış” (N. Çevik 2000).

Not: Foto 4 Lethaby’dan, foto 8 Fellows’tan, foto 12 N. Çorağan Karakaya’dan alınmıştır. Bunlar dışındaki tüm fotoğraflar Myra-Andriake Kazıları Arşivi’ne aittir.

NOTLAR

1. Myra-Andriake Kazıları’nın başlangıcı, izni, “ilk kazması” ve destekleri için Kültür Bakanı Sayın Ertuğrul Günay’a; Myra-Andriake Kazılarını destekleyerek daha ilk yılından büyük boyutlu bir projeye dönüşmesini sağlayan Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Akdeniz Üniversitesi, Demre Belediyesi, Demre Kaymakamlığı ve yöre halkı ile başta S. Bulut, O. Tıbikoğlu, B. Özdilek ve Ç. A. Aygün olmak üzere tüm kazı ekibime bilim, kültür ve turizm minnet borçlu olacaktır. Bu teşekkürün ve borcun büyüklüğü, Myra’da alüvyonlar altından bir metropol çıkmaya başlayınca ve görkemli bir liman yapılanması Andriake’de görülür hale gelince daha çok anlaşılacaktır. Aziz Nikolaos’un kemiklerinden süzülüp lahitinden akan ve hacı şişelerinde “myron” a (kutsal hacı yağına) dönüşen Myrha belki yardım eli uzatanlara armağan olarak geri dönecektir.

2. L. MAYER, *Views in the Ottoman Empire, chiefly in Caramania*, London (1803).
3. F. R. BEAUFORT, *Karamania, or a brief description of the South Coast of Asia Minor* (1817).
4. CH. TEXIER, *Description de l’Asie Mineure III*, Paris (1849), 205 vdd.
5. CH. FELLOWS, *Discoveries in Lycia*, London (1841), 196-203.
6. T. A. B. SPRATT – E. FORBES, *Travels in Lycia, Milyas and Cibyratis I, II*, London (1847), 125 vdd.
7. O. BENNDORF – G. NIEMANN, *Reisen in Lykien und Karien* (1884), 28 vdd.
8. E. PETERSEN – F. von LUSCHAN, *Reisen im Südwestlichen Kleinasien Band II. Reisen in Lykien Milyas und Kibyratis* (1889), 28 vdd.
9. J. BORCHHARDT, *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, *IstForsch* 30, (1975).
10. TH. MARKSTEINER, *ANMED* 4, 2006, 71-74; TH. MARKSTEINER, *ANMED* 5, 2007, 98-101; TH. MARKSTEINER, *ANMED* 7, 2009, 105-107.
11. Y. ÖTÜKEN, “Myra-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Mimari Değerlendirmeler”, III. *Likya Sempozyumu Bildirileri*. Vol II.(2006), 523-536.
12. N. ÇEVİK, *Taşların İzinde Likya*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (2002), 105 vdd.
13. N. ÇEVİK, “Myra. The Sunken Metropolis of St. Nicolas”, *Current World Archaeology* Vol. 41, 2010, 18-25; N. ÇEVİK – S.BULUT – O. TIBIKOĞLU – B. ÖZDİLEK – A. AYGÜN, “Myra ve Andriake Kazılarında İlk Yıl: 2009”, XXXII. *Uluslararası KST*, 2010 (Baskıda); N. ÇEVİK – S.BULUT – O. TIBIKOĞLU – B. ÖZDİLEK – A. AYGÜN, “The First Season of Excavations in Myra and Andriake: 2009”, *ANMED* 8, 2010 (Baskıda); N. ÇEVİK – S. BULUT – O. TIBIKOĞLU – B. ÖZDİLEK – A. AYGÜN, “Myra - Andriake Kazılarında İlk Yıl: 2009”, XXXII. *KST*, 2010 (Baskıda).
14. W. RUGE, “Myra”, *RE XVI.1*, 1083.
15. Myra Kazıları Başkanlığı olarak, 10-11 Nisan 2010 tarihlerinde gerçekleştirdiğimiz, “Myra/Demre Sempozyumu”nda yerleşim, arkeolojisi, Bizans’ı, tarihi yanında doğası, tarımı, turizmi, etnografyası, jeolojisi ve yerel dil özellikleriyle 32 uzmanın katılımıyla değerlendiril-

- miştir. Sempozyum sonuçları 2010 sonunda basılmak üzere kitaplaştırılmaktadır.
16. S. JAMESON, "The Lycian League: Some Problems of its Administration", *ANRW* 7.2, 1980, 666 vdd.; R. BEHRWALD, *Der lykische Bund* (2000).
  17. Strabon, *Geographika* XIV,III,3.
  18. J. TISCHLER, *Kleinasiatische Hydronymie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen* (1977), 103.
  19. Myros Yatağı'ndaki kurtarma kazıları 2006 ve 2007 yılında Antalya Müzesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolu ele geçen lahitler hala Antalya Müzesi depolarında korunmaktadır. Bu lahithlerin dokunulmamış olarak ele geçmiş olmaları, alüvyon altında gömülü kentten beklediğimiz bulgular konusunda ümit vermektedir.
  20. Kilise kazılarında bulunan II. İzzeddin Keykavus (1249-1250) sikkesi ele geçen en geç bulgudur: ÖTÜKEN 2006, 523.
  21. G. BEAN, *Eskiçağda Likya Bölgesi* (Çev. H. KÖKTEN 1998), 125.
  22. Bean 1998, 125.
  23. G. NEUMANN, *Glossar des Lykischen* (2007), 228.
  24. N. ÇEVİK, "Rhodiapolis ve Kumluca Sınırları İçindeki Antik Yerleşimler", Şurada: *Arkeolojisi, Tarihi, Doğası ve Tarımıyla Kumluca – Rhodiapolis*, Ed. N. ÇEVİK, (2008), 26 vdd.
  25. G. ANRICH, *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche* (1913), 69. Adı geçen Myralı Azizler'in portreleri St. Nikolaos Kilisesi mezar şapeli duvarlarındaki freskolarda işlenmiştir. Bunlar halesiz tasvir edilmiş yerel azizlerdir: N. ÇORAĞAN KARAKAYA, "Restorasyon Sonrası Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Duvar Resimleri", III. *Likya Sempozyumu Bildirileri*. Vol I.(2006), 336 vd., Res.15.
  26. W. R. LETHABY, *Myra and Lycian Sculpture, Antiquities of Ionia* V. (1915) 17'de 100 yıl önceki bakir Demre'nin topoğrafyası görülür.
  27. Bu konuda kapsamlı bilgi için bak. N. ÇEVİK-I. P. PÉDARROS, "Fortifications et système défensif de Myra": *Recherches 2009* , *Anatolia Antiqua* XVIII, 2010.
  28. Borchhardt 1975, 45-56, Abb.2.
  29. U. PESCHLOW, "Die Burg von Myra", *Festschrift Borchhardt I* (1996), 209 vdd.
  30. Aristoteles, *Politika*, VII, 1327a.
  31. H. İŞKAN, "Yapı ve İçerik", Şurada: *Miliarium Lyciae. Patara Yol Kılavuz Anıtı* (Eds. F. Işık-H. İşkan), 44 vd.: Anıtın C yüzünde, Stadiaları içeren blok eksik olmakla birlikte, Myra güzergahında batı komşunun Phellos üzerinden Kyaenai olduğu anlaşılmakta, doğu komşunun ise Limyra olduğu okunmaktadır.
  32. Strabon XIV, 666; Plinius, *NH*, V 100.
  33. W. WURSTER, "Das sicherungssystem des Polisgebietes durch befestigte Wehranlagen und Wachtürme", şurada: BORCHHARDT 1975, 49-55, Fig. 3, 8.
  34. N. ÇEVİK – S. BULUT, "The Belen and Kelbessos farmsteads with towers on the border of Pisidia-Lycia and some thoughts on security in the countryside", *Adalya* X, 2007, 105-130.
  35. CH. BRUNS-ÖZGAN, *Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jhs. V. Jhr.* (IstMitt Beiheft 33, 1987).
  36. R. JACOBK 111.
  37. Bu benzersiz mezar, 2002 yılında Arkeoloji ve Sanat Yayınları tarafından yayımlanan "Taşların İzinde Likya" kitabımın kapağı olmuştur.
  38. J. H. STRACK, *Das altgriechische Theatergebäude* (Potsdam 1843) Lev. VII 3; SPRATT-FORBES 1847, 131 vd; TEXIER 1849, 205-209 Lev. 215-221. 237-238; H. BULLE, *Untersuchungen an griechischen Theatern, Abhandlungen der bayerischen Akademie der Wissenschaften, philosph.-philolog. und hist. Klasse* 33 (1928) 267; D. DE BERNARDI FERRERO, *Teatri classici in Asia Minore* III (Rom 1970) 199-206 Abb. 234-252 Lev. XL-XLIII A; BORCHHARDT 1975, 57-60; Y. ÖZBEK, "Myra, Tlos ve Phaselis Tiyatroları Araştırmaları" XI. AST 1993, 397-404; ÇEVİK, CWA, 18-24.
  39. BORCHHARDT 1975, 56-57 Tf. 2a.
  40. SPRATT-FORBES 1847-I, 133 vd.
  41. L. ROSS, *Kleinasien und Deutschland* (1850), 32.
  42. NEWTON, *Travels* 1865, 342.
  43. BORCHHARDT 1975, 61 Abb.10; A. FARRINGTON, *The Roman Baths of Lycia. An Architectural Study* (1995), 154, Fig. 7.
  44. FARRINGTON 1995, 154.
  45. IGR 3, No 704 IIA, 11-12.

46. TAM 2, No 905 XIX A 9-15.
47. Y. DEMİRİZ, "Demre'deki Aziz Nikolaos Kilisesi", *TürkAD* 16, 1966-1, 13 vdd.; U. PESCHLOW, "Die Kirsche des hl. Nikolaos in Myra", *AW* 6, 1975-4, 15 vdd.
48. ÖTÜKEN 2006, 523.
49. ÇORAĞAN – KARAKAYA 2006, 331-344; Ayrıca detay için bak. N. ÇORAĞAN-KARAKAYA, *Antalya'nın Demre İlçesi'ndeki H.Nikolaos Kilisesi Freskoları*. Hacettepe Üniv. S.B.E. Yayınlanmamış Doktora Tezi (1998).
50. ÇORAĞAN – KARAKAYA 2006, 334; Ayrıca bak, N. KARAKAYA, "The Burial Chamber Wall Painting of St. Nicolas Church at Demre (Myra) Following Their Restoration", *Adalya* VIII, 2005, 288-309.
51. Kilise hakkında bak. ÖTÜKEN 2006, 523-536.
52. Restorasyon çalışmaları Kazı ekibi ve R. İşler tarafından sürdürülmektedir: S.Y. ÖTÜKEN – N. ÇORAĞAN – B. İŞLER, "Myra-Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar resimlerini Belgeleme-Koruma-Onarım Çalışmaları 2004", *ANMED* 2005-3, 51-56.
53. HIRSCHFELD, "Andriake", *RE* I.2, 2140; BORCHHARDT 1975, 64 vdd.; WURSTER W.W., "Antike Siedlungen in Lykien", *AA* 1976, 23-49; ÇEVİK 2002, 109 vdd.; G. FORSTENPOINTER ve diğ., "Purple-dye Production in Lycia - Results of an Archaeozoological Field Survey in Andriake (South-West Turkey)", *Oxford Journal of Archaeology* 2007, 201-214; T. MARKSTEINER, "Andriake Yüzey Araştırması 2004 Yılı Çalışmaları", *ANMED* 2006-4, 71-74; T. MARKSTEINER, "Andriake Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları-Surveys in Andriake in 2005", *ANMED* 2006-4, 2007, 71-74; T. MARKSTEINER, "Bericht zu den arbeiten in Andriake im Jahr 2006", *AST* 25.3, 2008, 205-216; N. ÇEVİK – S. BULUT – O. TIBİKOĞLU – B. ÖZDİLEK – A. AYGÜN, "The First Season of Excavations in Myra and Andriake: 2009", *ANMED* 8, 2010.
54. Livius 33-19.9.
55. Andriake kiliseleri için ayrıntılı olarak bak. V. M. TEKİNALP, *Geç Antik Dönem Sonrasında ve Ortaçağ'da (MS. 4.-14.yy) Andriake Kenti* (Hacettepe Üniv. S.B.E. Yayınlanmamış Doktora Tezi 2000).
56. Dio Cassius, LXVIII 291.
57. *CIL* 3, no. 6738; *ILS*, no. 5908.
58. G. MANGARO, "Due Note Tardoantiche", *ZPE* 94 [1992] 283-294.
59. C. LAURIER, "Les greniers d'Hadrien à Andriaké et Patara", *Bull. Monumental de la Soc. Fr. d'Archéologie*, 151-1, 1993, 95-110; F. İŞİK, *Patara. The History and Ruins of the Capital City of Lycian League* (2000), 142 vdd.
60. B. TAKMER, *Lex Portorii Provinciae Lyciae: Likya Eyaleti Gümrük Yasası* (Akdeniz Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi 2006).
61. 2004 yılında Forstenpointer Andriake'deki murex kalıntılarını incelemiş ve kapsamlı bir yayına dönüştürmüştür: G. FORSTENPOINTER ve diğ., "Purple-dye Production in Lycia - Results of an Archaeozoological Field Survey in Andriake (South-West Turkey)", *Oxford Journal of Archaeology* 2007, 201-214.
62. FARRINGTON, 1995, 148.
63. N. ÇEVİK, "The Ancient Synagogue Uncovered at Andriake, Port of Myra – the First in the Mediterranean Region of Anatolia", *Bulletin of Judaeo-Greek Studies* 2010; N. ÇEVİK, "Likya'nın İlk Musevi Tapınağı", *Aktüel Arkeoloji* 13, Ocak 2010, 44-45; N. ÇEVİK – Ö. ÇÖMEZOĞLU – H. ÖZTÜRK – İ. TÜRKÖĞLU, "A Unique Discovery in Lycia: The Ancient Synagogue at Andriake, Port of Myra", *Adalya* XIII, 2010, 36-65.
64. Sikkeleri değerlendiren Myra-Andriake Kazıları Başkan Yardımcısı Süleyman Bulut'a çok teşekkür ederim.
65. SPRATT – FORBES 1847, 135 vdd; PETERSEN,- von LUSCHAN 1889, 43 vdd; BORCHHARDT 1975, 76 vdd., Abb.16 ; W. RUGE, "Sura", *RE* IV A.1, 960; ÇEVİK 2002, 111 vdd.
66. D. ÇIĞIR, *Antik Kaynaklarda Likya ve Likyalılar* (İÜ. Yayınlanmamış Tezi 2003), 299: Plutarkhos, "The Cleverness of Animals", *Moralia* 976C.
67. ÇIĞIR 2003: Plinius, *Naturalis Historia* V, XXVIII, 100-103.
68. Erken araştırmacıların cümlelerinden yapılan seçimlerdeki yardımları için B. Özdilek ve Ç.A. Aygün'e çok teşekkür ederim.